M&L

MONUMENTEN & LANDSCHAPPEN 13/2 // MAART-APRIL 1994 // TWEEMAANDELIJKS //

BOVENGRONDS EN ONDERGRONDS MILIEUBEWUST AKTIEF

DENYS

- Pijpleidingen, waterleidingen en collectoren
- Industriële leidingen en electromechanische uitrustingen
- Pompstations en waterzuiveringsinstallaties
- Renovatiewerken en speciale technieken
- Grondwerken en burgerlijke bouwkunde
- Tunnels, buisdoorpersingen en boringen
- Spoorwegconstructies
- Restauratiewerken.

DENYS

Industrieweg 124 - 9032 GENT (WONDELGEM)
Tel. (09) 254 01 11 - Fax (09) 226 77 71 - Telex 11 515 Denys B

M&L

MONUMENTEN EN LANDSCHAPPEN

Tweemaandelijks tijdschrift van het
Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Departement Leefmilieu en Infrastructuur
Administratie Ruimtelijke Ordening en Huisvesting
Bestuur Monumenten en Landschappen

ISSN 0770-4948 • 13 jaargang Nr. 2 • maart-april 1994

Afgiftekantoor : Brussel X

Redactie

Bestuur Monumenten en Landschappen,
Afdeling Pers & Voorlichting.
Zandstraat 3, 1000 Brussel.
Tel.: (02) 209 27 37 - Fax: (02) 209 27 05.
Eindredactie: M.M. Celis.
Productie en promotie: L. Tack.
Zetwerk en secretariaat: D. Torbeyns.
Vormgeving: L. Tack.

Redactiecomité

Voorzitter: E. Goedleven.
Leden: A. Bergmans, J. Braeken, M. Buyle, M.M. Celis, M. De Borgher, J. De Schepper, M. Fierlafijn, J. Gyselinck, A. Malliet, G. Plomteux, H. Stynen, L. Tack, S. Van Aerschot, Hedwig Van den Bossche, Herman Van den Bossche, P. Van den Bremt, Ch. Vanthillo, L. Wylleman.

Advertentiewerving

De Ganzerik, J. Casier
Maalsesteenweg 73, 8310 Sint-Kruis
Tel.: (050) 36 25 89 - Fax: (050) 37 33 64.

Druk

Die Keure
Oude Gentweg 108, 8000 Brugge
Tel.: (050) 33 12 35 - Fax: (050) 34 37 68.

Verantwoordelijke uitgever

Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap
Luc Tack
Zandstraat 3, 1000 Brussel

De verantwoordelijkheid voor de gepubliceerde artikels berust uitsluitend bij de auteurs. Alle rechten voor het reproduceren, vertalen of herwerken zijn voorbehouden.

Inhoud

Generiek ____ 3

Kasseiwegen in de Vlaamse Ardennen. Zeldzaam edelgesteente ____ 8
Geert Van der Linden

Textielvondsten in Limburg ____ 24
Christina Ceulemans, Daniel De Jonghe, Vera Vereecken

'Den Schoonen Constighen Eyseren Boom' ____ 35
De smeedijzeren boom van Sint-Gummarus uit de Kluizekerk te Lier
Marc Mees

Gewelfbouw ____ 52
Elie Degrande m.m.v. Miek Goossens

Summary ____ 62

M&L Binnenkrant

Abonnementsvoorwaarden 1994

Belgie: 1150 fr. (ook losse nummers verkrijgbaar voor 220 fr.).
CJP'ers betalen: 950 fr.
Buitenland: 1300 fr.

Uw abonnement gaat automatisch in na overschrijving op rek. nr. 470-0278201-29 van Monumenten & Landschappen, Zandstraat 3, 1000 Brussel met vermelding "M&L-jaarabonnement 1994".
U ontvangt dan alle nummers van het lopende jaar.

Zonder schriftelijke opzegging vóór het einde van elk kalenderjaar, wordt een abonnement automatisch verlengd voor de volgende jaargang. Tussentijds kunnen geen abonnementen worden geannuleerd.

Cover:
Geraardsbergen:
de muur
(foto: O. Pauwels)

MINISTERIE
VAN DE
VLAAMSE
GEMEENSCHAP

Restauratie 's Gravensteen Gent

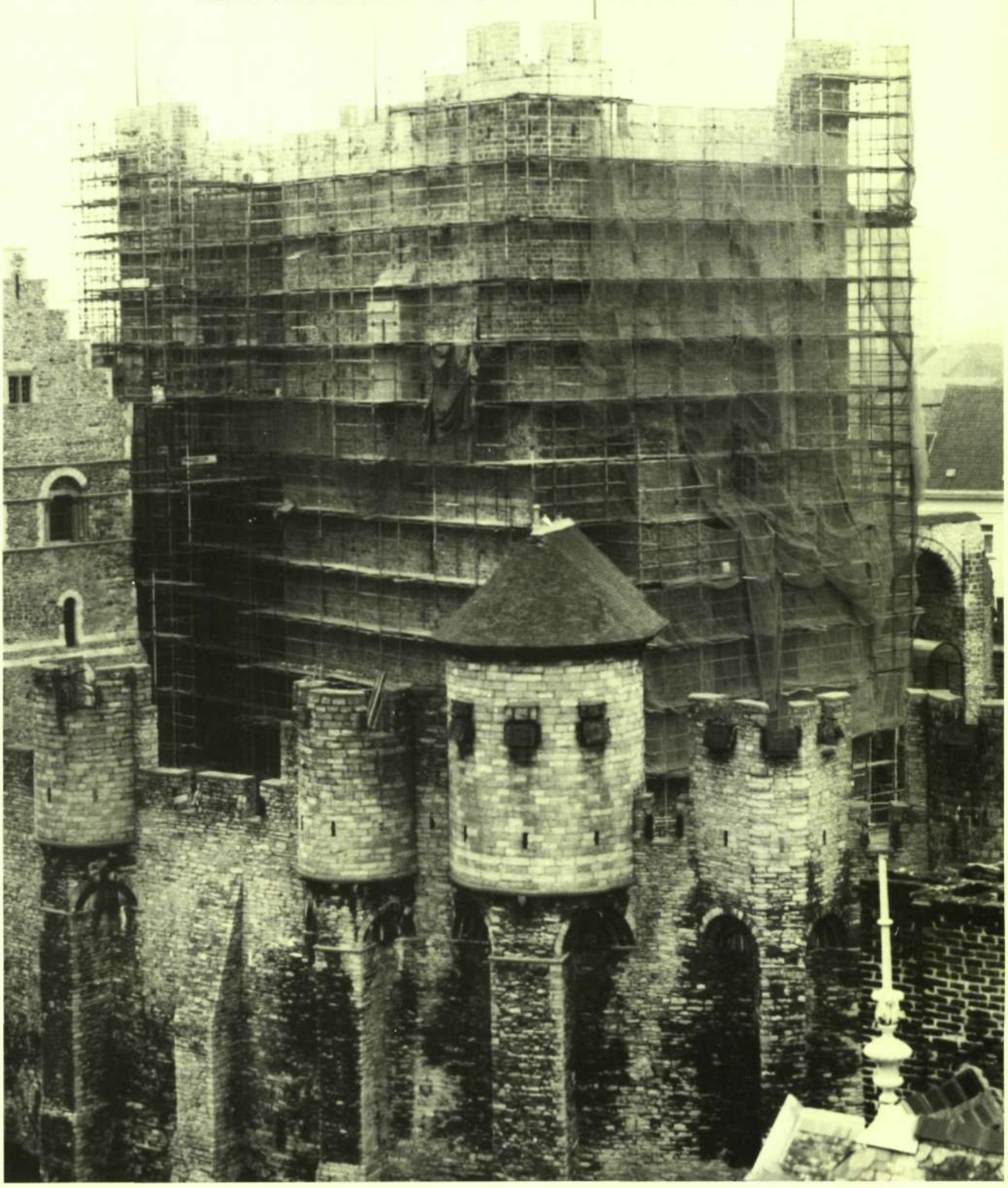

Foto: Dirk Antrop, Gent

Ontwerp: Architektenbureau A. & S. - Gent

Studiebureau: Meyns-Provoost - Ledeberg

ETN. FLOR BRUXELMAN & ZOON N.V.

Restauratie - Nieuwbouw - Steenkapperij

Reigerstraat 8, 9000 Gent

Tel. (09) 222 22 39 - 222 20 48 / Fax (09) 220 27 75

GENERIEK

Porfier

Winterse toestanden durven wel eens onder de allesverhullende asfaltbekledingen aan hun bestaan herinneren. In de Vlaamse Ardennen behoren kasseiwegen dank zij recente beschermingsmaatregelen daarentegen tot de dagelijkse realiteit, tot grote vreugde overigens van wielersportfanaten.
Hoe *kinderkoppen* en fietsbanden zich intussen tot elkaar verhouden, vertellen ons uit onverdachte hoek landschapsdeskundige Geert Van der Linden en sportredacteur Rik Vanwalleghem.

Textiel

Wetenschappelijk onderzoek van Maaslandse reliek-collecties leidden de jongste jaren tot de ontdekking van onvermoede historische textielfragmenten. Bijzonder suggestief zijn hierbij de rijkelijk gestoffeerde reliekschedels uit Tongeren, Sint-Truiden en Herkenrode.
De gecoördineerde aanpak door Christina Ceulemans, Daniël De Jonghe en Vera Vereecken opent meteen veelbelovende perspectieven.

Smeedijzer

Toegepast op bomen lijkt het materiaal allesbehalve evident, zelfs in Lier waar Lodewijk Van Boeckel ooit nog de smeedkunst tot zeldzame hoogten tilde.
Naar aanleiding van diens restauratie door Aimé Stroobants, wist Marc Mees de *Boom van Sint-Gummarus* alvast in een vernieuwd daglicht te plaatsen (of is *"kaarslicht"* hier méér op zijn plaats?).

Baksteen

Slechts uitzonderlijk kijkt M&L over de landsgrenzen heen.
De eenmalige heropbouw van een volledig kerkgewelf in het Nederlandse Ubbingen, stelde het Brugse Vrij Technisch Instituut nochtans in staat een uitzonderlijke ervaring op te doen.
Aan de hand van eigen werkdocumenten, maakt Elie Degrande ons hiervan deelgenoot.

DE KAARTEN VAN HET
NATIONAAL GEOGRAFISCH INSTITUUT

De belangrijkste opdracht van het Nationaal Geografisch Instituut bestaat erin de topografische basiskaarten van België, alsook de afgeleide kaarten, op te stellen en bij te werken.

Het huidig beschikbaar schalengamma gaat van 1:10.000 tot 1:400.000.

- **1:25 000 - De meest gedetailleerde kaart van het land**
  Deze kaart, die van de vroegere stafkaart op schaal 1:20 000 afstamt, is een inventaris van het landschap. Ze wordt vooral benut door wandelaars, jeugdbewegingen, leerkrachten, militairen, enz.

- **1:10 000 - Een werkdokument**
  Het betreft een fotografische vergroting van de basisdokumenten van de kaart op schaal 1:25.000. Omwille van haar schaal en haar vier oordeelkundig gekozen kleuren is ze de kaart bij uitstek voor studiebureaus, urbanisten, planologen, onderwijs, enz ...

- **1:50 000 - Gegeneraliseerde kaart**
  Deze is iets minder gedetailleerd dan de kaart op schaal 1:25 000, geeft een overzichtelijk beeld van een uitgestrekt grondgebied.

- **1:100 000 - Synthetische streekkaart**
  Is de ideale streekkaart op aardrijkskundig, kultureel en toeristisch gebied. Bedrukt op beide zijden, vormt ze een origineel geheel van topografische en vrijetijdsgegevens.

- **1:250 000 - Topografische en overzichtelijke kaart**
  Ze biedt behalve de wegnummering, de kilometerafstanden, de afritten van autowegen en een lijst van plaatsnamen, ook nog een systematische verdeling van bossen, boomgaarden, stadzones, alsook het hydrografisch net, het spoorwegennet, enz... De kaart bevat een register van alle huidige en voormalige gemeenten.

- **1:400 000 - Algemene geografische kaart**
  Het formaat hiervan is beperkt. Ze bevat talrijke geografische gegevens zoals, het hoofdwegennet, de uitritten van de autosnelwegen alsook een relatief gedetailleerd hydrografisch net.

- Ook **luchtfoto's** van gans België zijn beschikbaar.

Voor meer informatie, contacteer :

Nationaal Geografisch Instituut
Verkoopdienst
Abdij ter Kameren, 13
1050 BRUSSEL

Tel. : 02/648.52.82
Fax : 02/646.25.18

MOREELS H

Specialiteit restauratie
historische gebouwen & kerken

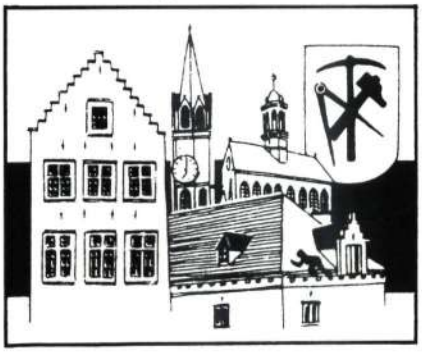

Natuur & kunstleien - pannen & asfalt

Restauratie van glasramen
van kerken en partikulieren

Eigen ontwerpen

43 Jerusalemstraat
9420 ERPE-MERE

Tel. (053) 83 01 54 • Fax (053) 83 33 65

En wat zijn uw ervaringen met restaurateurs ?

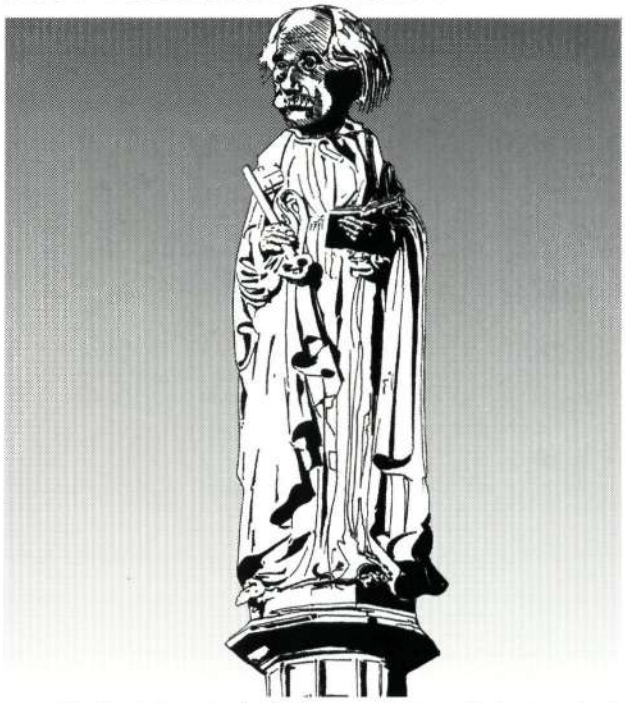

Solar beheerst alle verantwoorde technieken voor gevelreiniging, gevelbescherming en minerale steenrestauratie. Dit palet wordt aangevuld met kennis van vochtwering, polymeerchemische houtrestauratie en curatieve houtworm- en zwambestrijding zodat Solar complete projecten aankan. Maar restauratie is meer dan kennis en toepassing van de juiste produkten en technieken. Daarom staan onze technici onder permanent toezicht en begeleiding van een kunsthistoricus en een scheikundige zodat uw restauratieproject in het juiste perspectief geplaatst wordt. Wilt u vrijblijvend meer weten over onze aanpak ? Neem dan snel kontakt op.

Solar

Kleine Breedstraat 33 , B-9100 St-Niklaas - Telefoon: 03 766 11 66 - Telefax: 03 777 35 09

België's enigste, oudste en wereldbefaamde goudslager

AL. BUGGENHOUT BVBA

BLADGOUD
en accessoires voor het vergulden
(mixtion, rode bolus, messen, borstels...)

ARTIST OIL COLOURS SCHEVENINGEN
Olieverven en pigmenten speciaal
voor kunstschilders en restauraties

Uitsluitend **Groothandel.**
Voor informatie voor het adres
van uw dichtstbijgelegen verkooppunt:
VAN ARTEVELDESTRAAT 139 - 1000 BRUSSEL
Tel. 02/512 71 19 - Fax 02/502 14 55

IMPERPLEX

KLEURLOOS ©
zonder siliconen

De ideale anti-grafitibescherming
voor blauwe steen (petit granit)

Inlichtingen : Mechelsestraat 125, 3000 Leuven
Tel. 016/23.98.25

P. NIJS N.V.

ALGEMENE ONDERNEMING

DAK-ZINK-BOUW- EN
RESTAURATIEWERKEN
STEENKAPPERIJ
SCHRIJNWERKERIJ

E3-Laan 49 – 9800 DEINZE
Tel. : (09) 386 07 63 – 386 61 50
Fax : (09) 386 04 15

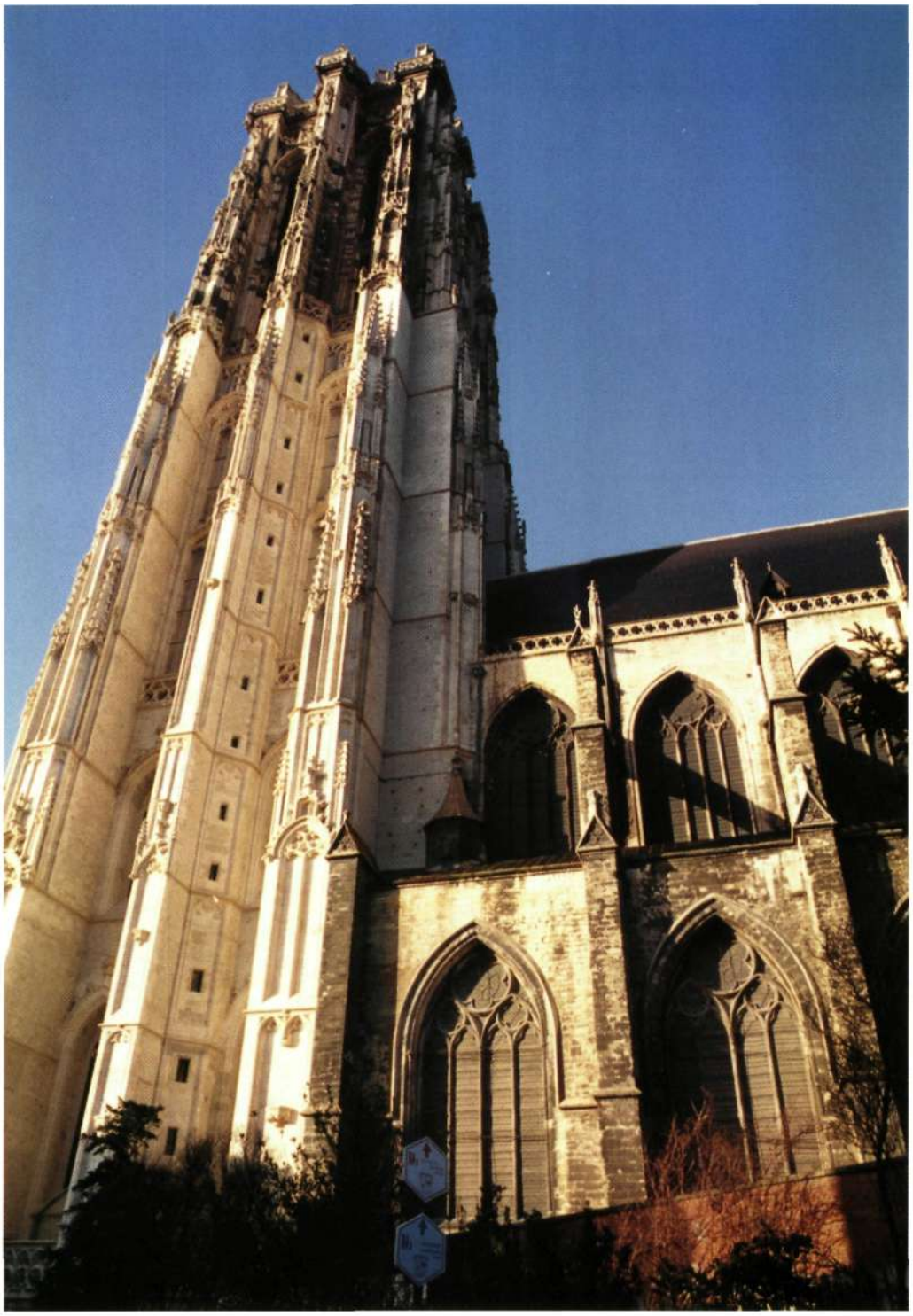

Sint-Romboutskathedraal Mechelen.

NATUURSTEEN VLAMINCK NV

Van Amstelstraat 63
2100 Antwerpen
Tel. (03) 325 03 83
Fax (03) 325 68 66

Gillebertusstraat 32
1090 Brussel
Tel. (02) 772 15 85

Gasstraat 11A
9160 Lokeren
Tel. (09) 348 12 17
Fax (09) 348 96 61

Wij hebben allemaal bescherming nodig, maar niet allemaal dezelfde!

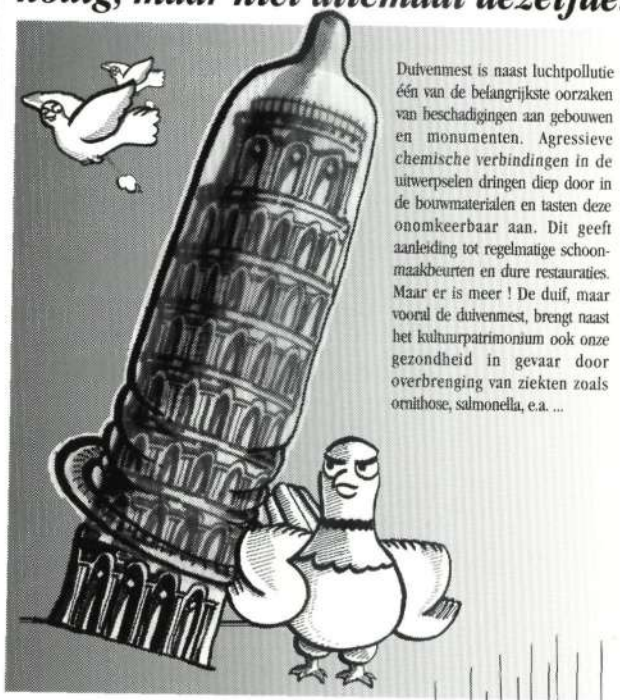

Duivenmest is naast luchtpollutie één van de belangrijkste oorzaken van beschadigingen aan gebouwen en monumenten. Agressieve chemische verbindingen in de uitwerpselen dringen diep door in de bouwmaterialen en tasten deze onomkeerbaar aan. Dit geeft aanleiding tot regelmatige schoonmaakbeurten en dure restauraties. Maar er is meer ! De duif, maar vooral de duivenmest, brengt naast het kultuurpatrimonium ook onze gezondheid in gevaar door overbrenging van ziekten zoals ornithose, salmonella, e.a. ...

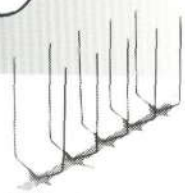

Nu is er echter Birdex®, een diervriendelijk afschrikkingsmiddel dat de duiven voorgoed weg houdt van monumenten en gebouwen. Wilt u er meer over weten ? Neem dan vrijblijvend kontakt met ons op.

P.E.C. INTERNATIONAL n.v., Beekstraat 75
B - 9120 Vrasene, tel.: 03/776 84 39 fax.: 03/766 42 65

BIRDEX®

Birdex® is a registered trademark of P.E.C. International

SUPPORT – SURFACE
RESTAURATIE + CONSERVATIE

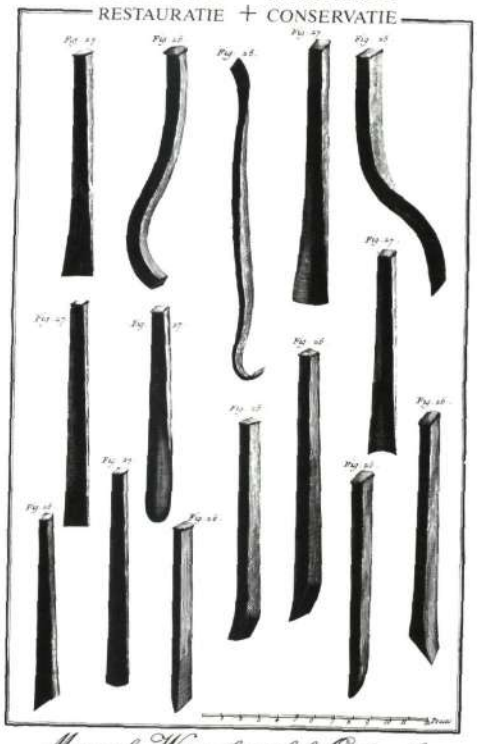

Materiaal · Wetenschappelijk Onderzoek
Muurschildering · Stuc · Sculptuur · Polychromie

Bennesteeg 3, 9000 Gent, (09) 223 87 03
Wapenstraat 12B, 2000 Antwerpen, Tel. & Fax (03) 248 12 97

PROFIEL
RESTAURATIE & MONUMENTENZORG

Oostveldkouter 26 · 9920 Lovendegem

Meubilair (wel en niet gepolychromeerd)
Sculptuur (steen en hout) · Leder
Bodemvondsten (hout en leder)
Schilderijen (paneel en doek)

ONDERZOEK & BEHANDELING

Lauwers M.	09/372 63 03
Van Der Biest L.	03/771 44 66
Vandenborre H.	09/372 63 03
FAX	09/372 63 03

Uw gebouw is geen duiventoilet.

Lijkt uw gebouw stilaan op een duiventoilet?
Vervuilen en ontsieren uitwerpselen van duiven uw huis?
Een doeltreffend middel als **Depigeonal** biedt de perfekte oplossing.
Depigeonal weert voorgoed duiven van uw gebouwen.
Depigeonal wordt aangebracht op de rust- en landingsplaatsen van de duiven, zodat neerstrijken onmogelijk wordt.
Depigeonal is bovendien makkelijk aan te brengen, onverslijtbaar, onzichtbaar, en laat de duiven ongedeerd.
Depigeonal is de perfekte oplossing tegen duivenschade. Vraag meer informatie bij:

DEPIGEONAL

Solar n.v.
Kleine Breedstraat 33,
B-9100 St-Niklaas.
Of bel 03/776 91 62

KASSEIWEGEN IN DE VLAAMSE ARDENNEN. ZELDZAAM EDELGESTEENTE

GEERT VAN DER LINDEN

De Ronde van Vlaanderen. Op de kasseien wordt beslist over winst en verlies. De Koppenberg te Oudenaarde (Melden) is tengevolge van de hoge moeilijkheidsgraad niet meer in het parkoers opgenomen (foto Y. De Saedeleer)

De zeldzaam wordende kasseiwegen zijn voor de Vlaamse Ardennen nog steeds een belangrijk onderdeel van het landschap. Samen met de typische dorpen, het reliëf, de bossen, de houtkanten en de knotbomen geven ook de kasseien deze streek een echt en onvervalst karakter. Ze zijn met de streek verbonden, geven de streek aanzien en het is een stuk verleden dat doorleeft. Ze horen er bij!

Echtheid en onvervalstheid worden ook gewaardeerd door de toerist die al dan niet met de fiets de *"kinderkopkes"* weet te waarderen.

In de wielerklassieker *de Ronde van Vlaanderen* vormen de kasseien een belangrijk onderdeel in de finale.

Op de kasseien tussen de Kwaremont en de Bosberg wordt immers de koers 'gemaakt' en wordt beslist over winst of verlies.

Sinds de ontdekking van macadam en asfaltbeton worden kasseiwegen alsmaar schaarser. Ze worden bedekt of vervangen en wat rest verkeert dikwijls in een slechte toestand. Daarnaast dreigen ook andere kenmerkende eigenschappen van het landschap in de Vlaamse Ardennen verloren te gaan.
Knotbomen, hagen en houtkanten, dikwijls het resultaat van langdurige inzet door de plattelandsbevolking, worden bedreigd door 'ongebreidelde' schaalvergroting met een 'uitgemergeld' landschap als gevolg.

Wat stilaan schaars wordt dient gekoesterd te worden. Een doeltreffend beschermingsbeleid is nodig; daarom besliste Vlaams minister Johan Sauwens op 1 februari 1993 de procedure in te zetten om vijfentwintig kasseiwegen, in totaal 26,75 km, te beschermen als monument.
In een eerste fase werden de meest representatieve wegen voor bescherming in aanmerking genomen. Enkele van deze wegen zijn gelegen in een dorpskom. Verschillende kasseistroken zijn gelegen in een holle weg of in een kouterlandschap. Eén volgt het tracé van een Romeinse heirbaan en heeft plaatselijk het uitzicht van een terrasweg.

De bezorgdheid voor het geplaveide patrimonium is niet alleen een Vlaams verschijnsel. Bij onze zuiderburen werden eveneens enkele kasseiwegen in bescherming genomen. Van de ruim 56 km Frans-Vlaamse kasseiwegen die tijdens de wielerwedstrijd Parijs - Roubaix, *"de hel van het noorden"*, worden aangedaan zijn enkele zones op weg naar Valenciennes reeds *"geklasseerd"* en werd een aanvraag ingediend voor de zones tussen Cysoing en Hem.

Zottegem (Velzeke) – het dorp – nu het Romeinsplein. Kasseiwegen zijn een weerspiegeling van ons verleden en getuigen van een bepaalde, uiterst belangrijke en langdurige fase in de evolutie van infrastructuurwerken (postkaartenverzameling M. Hoebeke)

Volgende kasseiwegen met inbegrip van de bermen vervat in het openbaar domein werden voorgesteld om als monument te beschermen en dit omwille van het algemeen belang gevormd door de industrieel-archeologische, historische, wetenschappelijke en sociaal-culturele waarde:

Anzegem (Kaster) - Avelgem (Kerkhove)
1. Varentstraat, 2 km

Kruishoutem
2. Nokere: Nokeredorpstraat, 0,3 km
3. Wannegem-Lede: Huisepontweg en Wannegemdorp, 1,85 km

Oudenaarde
4. Eine: Doorn, 1,65 km
5. Melden: Steengat *"de Koppenberg"*, 0,4 km
6. Volkegen, Mater, Ename: Holleweg, Kattenberg, Beaucarnestraat, Zwijndries , 2,75 km
7. Mater: Ruiterstraat, 0,8 km
8. Mater: Karel Martelstraat, Matersplein, Kerkgate, 2,6 km

Kluisbergen
9. Kwaremont: Broektestraat, Schilderstraat *"de Oude Kwaremont"*, 1,5 km
10. Kwaremont: Ommegangstraat, 0,45 km
11. Kwaremont: *"Paterberg"* Paterbergstraat, 0,35 km

Ronse
12. Ronse: Oude straat *"de Oude Kruisberg"*, 0,47 km

Maarkedal
13. Etikhove: Donderij, Hof te Fiennestraat, 1,25 km
14. Etikhove: Taaienberg, 0,5 km
15. Etikhove: Steenbeekdries, Stationsberg, Mariaborrestraat, 1,9 km
16. Maarke-Kerkem: Eikenberg, 1,2 km
17. Etikhove: Etikhoveplein, Etikhovestraat, Gieterijstraat, 0,4 km

Brakel
18. Zegelsem: Sint Usmarusstraat , Teirlinckstraat, *"Zegelsemdorp"*, 0,8 km
19. Zegelsem: Haaghoek, 1,05 km

Horebeke
20. Sint Kornelis Horebeke: Haaghoek, 0,85 km

Zwalm
21. Sint Denijs Boekel: Molenberg, 0,25 km
22. Dikkele: Brouwerijstraat, Dikkelsebaan, 0,25 km

Zottegem
23. Velzeke: Paddestraat, 2,3 km

Geraardsbergen
24. Geraardsbergen: Muur, 0,5 km
25. Moerbeke: Bosberg, 0,35 km

Oudenaarde (Mater), Ruiterstraat. Ook kasseien geven de Vlaamse Ardennen een echt en onvervalst karakter (foto O. Pauwels)

Kluisbergen (Kwaremont), Broektestraat. Deze kasseistrook staat beter bekend als de *"oude Kwaremont"*. De kasseiwegen met inbegrip van de bermen werden voorgesteld om als monument te beschermen (foto O. Pauwels)

De kasseistroken in het Bos van Arenberg maken dan weer deel uit van een beschermd gebied dat eigendom is van de overheid en zijn niet bedreigd.

ANTIQUITEITEN

Er bestaat geen twijfel dat kasseiwegen een belangrijke weerspiegeling zijn van ons verleden. Ze getuigen van een bepaalde, uiterst belangrijke en langdurige fase in de evolutie van infrastructuurwerken. Reeds ten tijde van de Romeinse militaire aanwezigheid werden, ten behoeve van een snel troepentransport, de heirbanen met stenen verhard. Men gebruikte toen plaatselijk aanwezige steensoorten. In de Vlaamse Ardennen werden de veel voorkomende kiezelzandstenen van het Paniseliaan, glauconiethoudende kwartszandstenen en silexkeien gebruikt (1). Voor de onderbouw van de 5 tot 7 m brede banen, werden de grotere zandsteenbrokken benut. Het wegdek zelf, dat voor een goede afwatering meestal bolvormig werd aangelegd, werd verhard met een aantal lagen grint (2).
Na de ineenstorting van het Romeins imperium degradeerde het wegennet, doch vele heirbanen zijn tot op heden als wegtracé behouden.

DE VICUS VAN VELZEKE EN HET BELANG VAN HET GALLO-ROMEINS WEGENNET IN DE VLAAMSE ARDENNEN

"Tijdens de Romeinse veroveringen werd Velzeke uitgekozen om er een imposant militair kamp aan te leggen. Onder de Pax Romana, in het begin van onze jaartelling, verloor dit kamp echter zijn oorspronkelijke functie, maar in de schaduw ervan had zich reeds een kleine handelskern ontwikkeld.
Deze zal langzaam uitgroeien tot een aanzienlijke vicus met een omvang van 30 hektaren.
De Vicus van Velzeke was het economisch centrum van een heel gebied dat zich toelegde op de landbouw. Men begon inderdaad al snel met een ingrijpend ontbossingsprogramma, ten voordele van de talrijke landbouwbedrijven (Villae) die er ingeplant werden.
De Vicus lag bovendien in de nabijheid van een belangrijk wegenknooppunt. Zo was er een direkte verbinding met Bavay, de hoofdplaats van het stammengebied van de Nerviërs. Ook kon men via Kortrijk de Noordzeekust, ter hoogte van Boulogne, bereiken, terwijl men in de andere richting de Romeinse vici van Elewijt en Tongeren passeerde om bij de Rijnlegers te Keulen te komen. Deze verharde wegen waren oorspronkelijk bedoeld om snel troepentransport toe te laten. Maar wanneer de krijgsverrichtingen luwden in onze gewesten, ontwikkelden de zogenaamde heirbanen zich al snel tot slagaders van een druk handelsverkeer. Via dit wegennet kwamen dan ook allerhande vreemde- en luxe produkten in het Romeinse Velzeke terecht. Zo vinden we in de rijke verzameling van het Provinciaal Archeologisch Museum Zuid-Oost-Vlaanderen aardewerk terug uit Italië, Zuid- en Centraal-Gallië en de Rijnstreek. Ook glas werd van heinde en verre ingevoerd. Door de talrijke handelskontakten komen onze lokale boeren ook in kontakt met een aantal landbouwgewassen en dieren die hier tot dan toe totaal onbekend waren" (3).

Onder de heerschappij van Albrecht en Isabella, in het begin van de 17de eeuw, werden de straten in de steden geplaveid. Gedurende het 40-jarig bewind van Maria Theresia, van 1740 tot 1780, werden de eerste stenen wegen aangelegd. Voorheen verliep alle verkeer in hoofdzaak via de waterwegen.
De aardewegen werden immers bij de minste regenval omgevormd tot een ontoegankelijke modderpoel.

Kruishoutem (Wannegem-Lede), Huisepontweg. De grazige berm en een geschoren meidoornhaag, lindebomen en een dorp met kasseien bepalen hier het rustieke karakter (foto O. Pauwels)

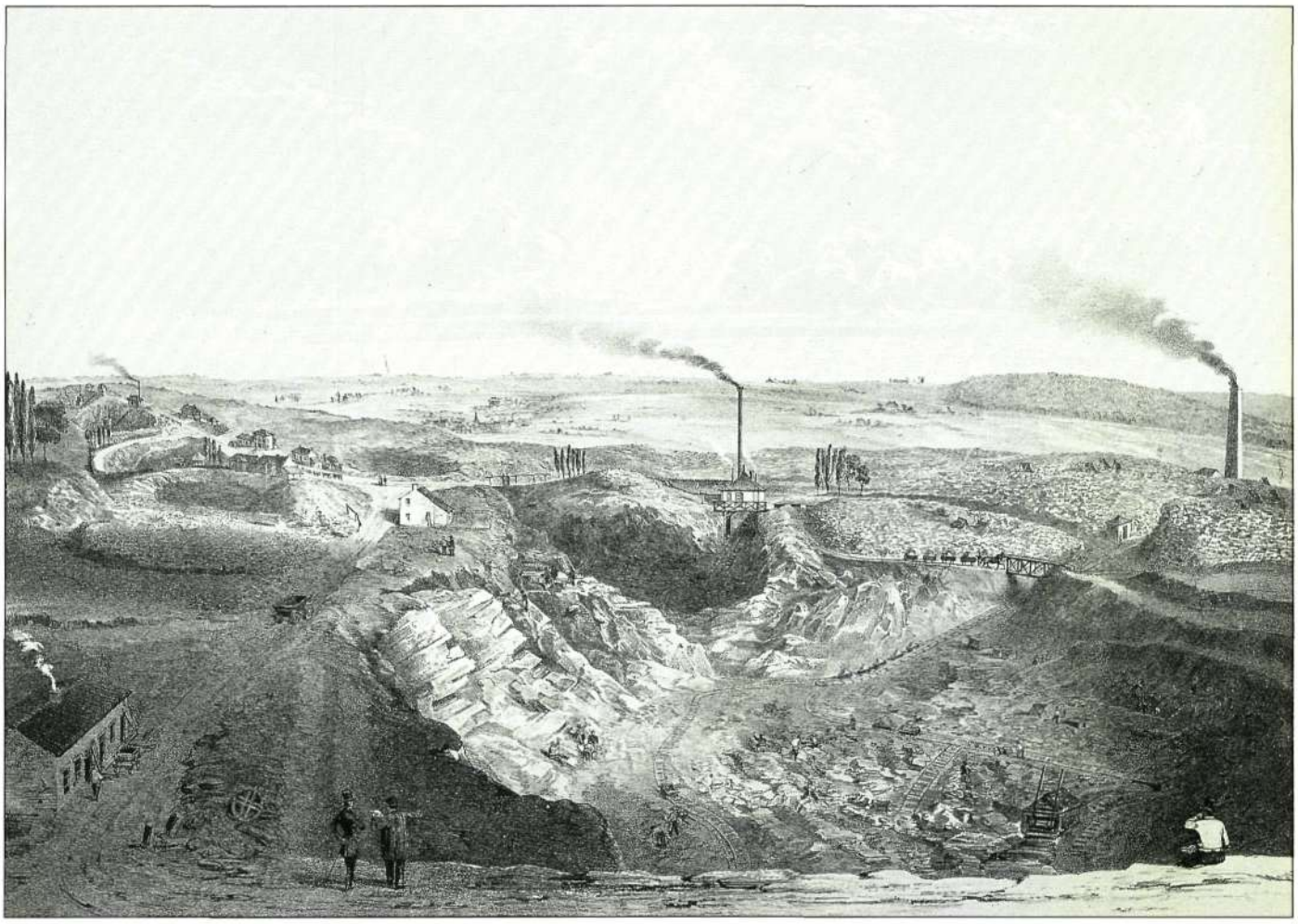

Porfier-steengroeve te Quenast (± 1850). De put is ontstaan door de massale ontginning van porfier. Enorme oppervlakten werden ooit gekasseid, al onze wegen waren immers met kasseien verhard. (Uit: P. Berckmans, G. Charlier, L. Daels, A. Verhoeve en J. De Schepper, *Van Industrie tot Erfgoed*, Bestuur Monumenten en Landschappen, 1989, p. 37

Overigens zijn kasseiwegen tevens belangrijk om industrieel-archeologische redenen. De technische kenmerken van langs- en dwarsprofielen, de fundering en afboording kunnen hierbij van belang zijn.

Wie oog heeft voor de schoonheid van de natuur zal wel opgemerkt hebben dat de wegbermen in de Vlaamse Ardennen vaak zijn voorzien van houtkanten. Niet zo maar houtkanten, maar steeds voor de streek typische vormen van hakhoutbeheer: hakhoutkanten, knotbomen en kaphagen. Alle bruikbare hout werd gekapt. Toen de nutswaarde van het hakhoutbeheer verdween en ook door schaalvergroting in de landbouw, werden houtkanten roekeloos verwijderd en kreeg ons landschap steeds een *"schraler"* voorkomen.

EEN AMBACHT ZO OUD ALS DE STRAAT

Voor straatstenen werd in onze contreien voornamelijk porfier aangewend. Porfier vindt men bijna overal in Europa, maar het is het enige in België voorkomend stollingsgesteente.
Het is een kiezelachtig gesteente waarvan de kleur meestal grijsachtig en gestippeld is. Belgische porfier behoort tot het beste en werd ontgonnen in de steengroeven van Quenast en Lessines. Nu leveren deze groeven alleen nog steenslag.

Er werd ook nog Noorse en Zweedse Graniet (*zweedse kei*) en Belgische kiezelzandsteen (*greskei, platines*) gebruikt voor onze bestratingen. Bazalt en Blauwe hardsteen komen in mindere mate voor. Herbruik granietkeien worden nu dikwijls in kleinere mozaïekkeien gekliefd, die dan in fantasiebestratingen worden aangewend. In België is het aanmaken van kasseien te duur geworden. Alleen nog in lage-loonlanden zoals Portugal, Italie, verschillende Oost Europese landen en Indië worden er nog kasseien gehouwen. Het is meestal graniet dat voor deze toepassing nog wordt benut; porfier en gres raken meer en meer in onbruik en worden meestal alleen nog als herbruikmateriaal aangewend.

Anzegem (Kaster), Varentstraat. Deze gewestweg heeft langsheen de niet bebouwde delen nog zijn typisch wegprofiel met langsgrachten en beplante bermen (foto G. Van der Linden)

Voor decoratieve mozaïekbestratingen wordt ook nog Carraramarmer, rode marmer en Blauwe hardsteen gebruikt.

Uit enorme monolitische blokken natuursteen werden manueel en met vakkundig geduld straatstenen vervaardigd. Met een kloofbeitel (wig, spie) en -hamer werden grote blokken natuursteen losgemaakt die vervolgens door het verder klieven de vereiste afmetingen verkregen. Dit was een enorm tijdrovende bezigheid die nogal in trek was bij bajesklanten. Deze werkzaamheden gebeurden voornamelijk in de steengroeven zelf. Tegenwoordig worden in de groeven gespecialiseerde technieken en gereedschappen toegepast, zoals springstof, pneumatische hamer, zaagkabel en pneumatische kliefmachine.

Het is niet alleen de grondstof (graniet, porfier of gres) die de kasseien van elkaar doet onderscheiden. De kleur van het materiaal kan bijvoorbeeld per porfiersteengroeve verschillen en ook het formaat van diverse kasseitypes.
"Kinderkoppen" behoren tot de meest primitieve kasseitypes en zijn zéér onregelmatig van vorm. Ze werden vroeger, *"op den buiten"* al eens toegepast en worden daarom soms ook *"boerenkassei"* genoemd. Tot de primitievere kasseitypes behoren ook de *"Napoleonkoppen"* en de *"Balegemse witte kinderkoppen"*. Ze werden in een onregelmatig bestratingsverband aangebracht. Door hun hobbelige wegligging zijn bestratingen met *"kinderkoppen"* bij ons nagenoeg totaal verdwenen en vervangen door beton of (fluister)asfalt.

Oudenaarde (Ename), Kattenberg. Om decoratieve redenen maar ook omwille van de stevigheid werden mozaïekkasseien meestal in een boog- of segmentenverband gelegd (foto O. Pauwels)

De meeste nog resterende kasseiwegen bestaan uit met op maat gekapte *"formaatstenen"*. Men streefde er naar om het oppervlak van de kassei zo vlak mogelijk te maken. Nadat ze werden gesorteerd verkreeg men kasseien van eerste, tweede en derde categorie. Ze waren rechthoekig, soms vierkantig van vorm en werden steeds in een halfsteensverband in rijen loodrecht op de wegas gelegd.
In betere tijden of door bestuurders die goed bij kas waren werden mozaïekkasseitjes aangewend.
Dit type van bestrating vinden we nog in een meer verstedelijkte omgeving of op een aantal van onze rijkswegen (*"steenwegen"*, bijvoorbeeld Kattenberg).
Om decoratieve redenen maar ook omwille van de stevigheid werden mozaiekkasseien meestal in een boog- of segmentenverband, soms in het meer ingewikkelde pauwstaartverband (schubben-, schelpen- en waaierverband) gelegd.
Voor voetpaden werden *"platines"* gebruikt.
De voorlopers van de ons welbekende betondallen waren door hun plat oppervlak hiervoor uiterst geschikt.
Kasseileggers werken steeds voorovergebogen.
Het is een rugbelastend beroep dat weinigen nog willen uitoefenen.

1. Geraardsbergen, de Muur. De weg naar de top is geplaveid met kasseien. De muur van Geraardsbergen is gelegen op de *Oudenberg*, één van de hoogste bergtoppen van Oost-Vlaanderen en beschermd als landschap (foto O. Pauwels)

2. Maarkedal (Maarke-Kerkem), Eikenberg. Een wegprofiel met aan beide kanten een langsgracht en aan één zijde een brede berm om er het vee te drijven (foto O. Pauwels)

3. Brakel (Zegelsem) en Horebeke (Sint-Cornelis-Horebeke), Haaghoek. Het scheelde niet veel of dit geplaveid patrimonium werd verwijderd en vervangen door een 7 meter brede betonweg. Deze landelijke kasseiweg, gaande van Zegelsem tot Sint-Cornelis-Horebeke, heeft samen met de Sint-Usmarusstraat en Teirlinckstraat een totale lengte van ongeveer 2,7 km. (foto O. Pauwels)

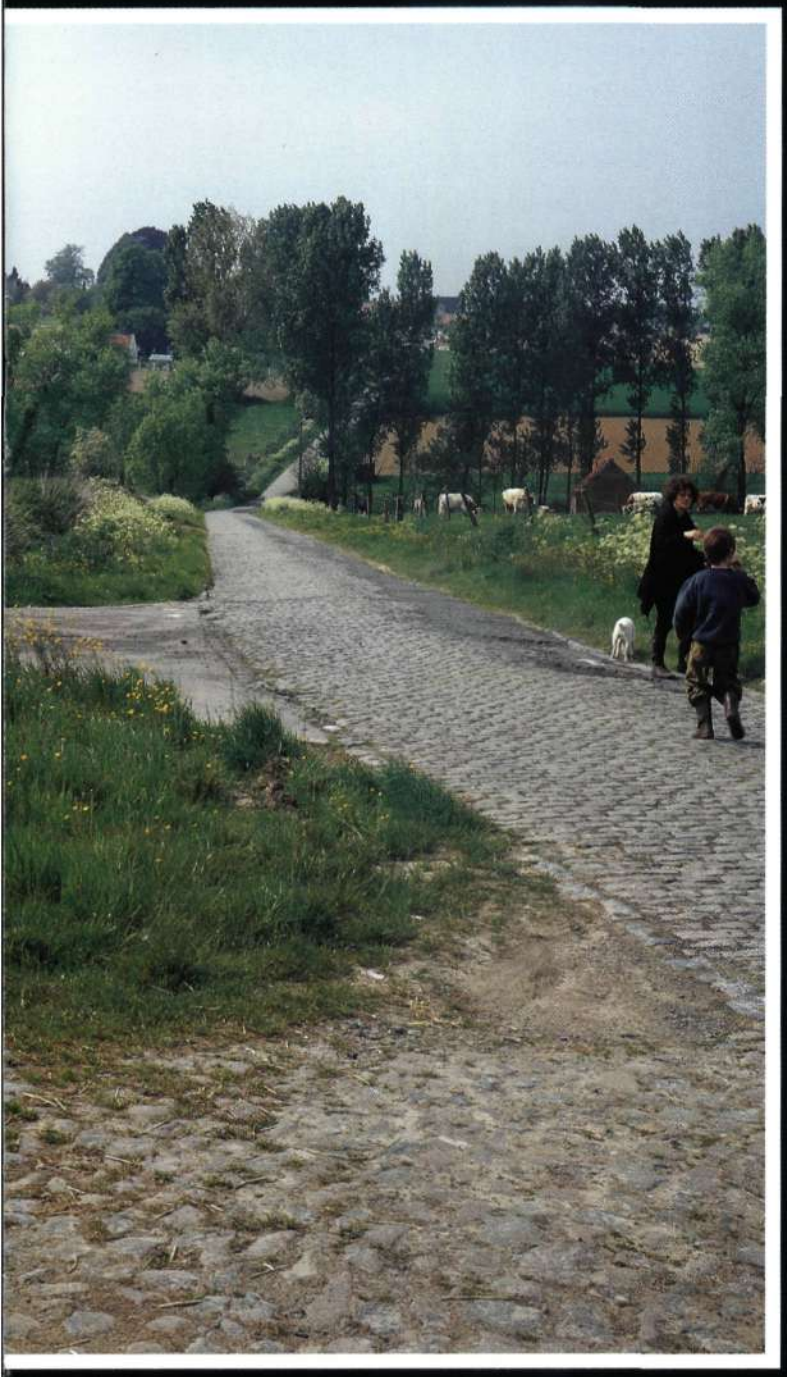

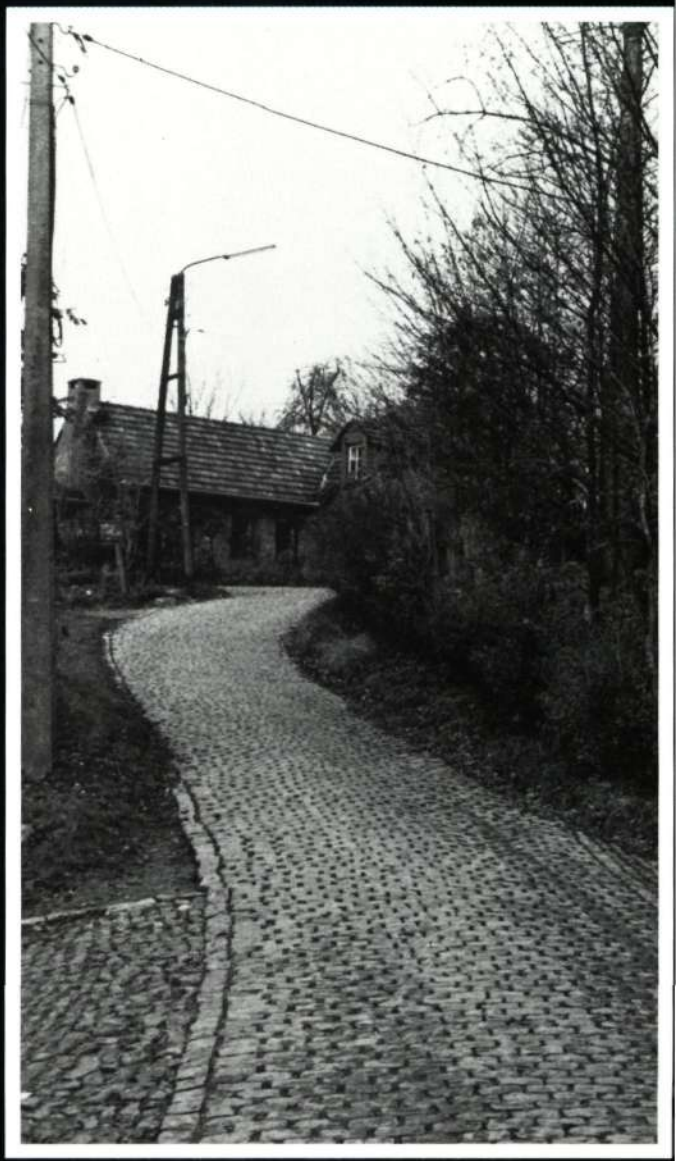

4. Kruishoutem (Nokere), Nokeredorpstraat. Een beetje asfalt. Veel van onze kasseiwegen zijn volledig bedekt met een laag asfalt. In Nokere daarentegen werd recent bij riolerings-werken het dorpsplein geherkasseid (foto O. Pauwels)

5. Zwalm (Sint-Denijs-Boekel), Molenberg. Vanaf de brug over de beek bij de Moldergem-molen begint een venijnige helling (foto Y. De Saedeleer)

Maarkedal (Etikhove), Taaienberg. Voorjaar 1993. Kasseileggers herleggen de straatstenen op de Taaienberg (foto G. Van der Linden)

Volgens *"de regels van de kunst"* worden de kasseien in het zand geplaatst. Hiervoor wordt een kasseihamer gebruikt. Aan de ene kant heeft de hamer de vorm van een krabber om putjes te maken waar de kassei wordt ingelegd; de andere kant is het hamergedeelte waarmee de kassei wordt vast geklopt.
De weg wordt met een lichte tonrondte (welving van het wegdek) gelegd. Zo blijft er geen water staan op het wegdek en is de weg sterker; als de kasseien iets zakken sluiten ze goed aan.

DUURZAAM

Niets overtreft natuurlijk een kassei wat duurzaamheid betreft. Kasseien verslijten niet; sommige zijn zelfs ouder dan 200 à 300 jaar. De wegen zelf verzakken dikwijls tengevolge van de hoge belasting die wordt veroorzaakt door het hedendaagse verkeer. Vroeger werden kasseiwegen soms met een nogal magere fundering aangelegd. Een stevige kantopsluiting, voorzien voor zwaar verkeer, was niet bestaand.

In afwachting van een met subsidies overladen herbestrating met beton of asfalt werden de kasseiwegen over het algemeen aan hun lot overgelaten. Onoordeelkundig beheer, achterstallig onderhoud, het afschaffen van de dooibarelen en in het bijzonder een te zware belasting zijn oorzaak van het sterke verval van onze kasseiwegen.
Sinds een aantal jaren is enige verandering merkbaar. Daar waar tot voor kort ontwerpbureaus en wegenbouwers meestal hun brood verdienden met het verbreden van wegen en het rechttrekken van bochten stellen we nu meer en meer vast dat er aandacht wordt besteed aan kleinschalige projecten.
We denken hier vooral aan herinrichtingswerken met het oog op het verhogen van de veiligheid en de leefbaarheid van steden en dorpen. In plaats van homogene bestratingen met asfalt of beton wordt nu gebruik gemaakt van verschillende soorten betonklinkers en soms van natuursteentegels en kasseien.
Het spreekt voor zichzelf dat in waardevolle sites het (her)bestraten met kasseien de voorkeur moet krijgen en liefst in zijn meest sobere toepassing. Een eerlijk gebruik van de kassei, meer bepaald de juiste kassei op de juiste plaats en het aanwenden van de gepaste technieken, komen stads- en dorpsherwaarderingsprojecten zeker ten goede.
Een aantal kasseiwegen zoals de Paddestraat, Taaienberg, Patersberg, Kattenberg, en Kwaremont

MAGMA

Zéér lang geleden ontstond porfier uit gestold magma. Een gloeiend-vloeibare massa uit het inwendige der aarde, werd langs barsten en kloven in de aardkorst geperst. Daar waar het magma de aardkorst doorboorde, ontstonden er vulkanen. Naargelang de samenstelling van het magma en de snelheid van de afkoeling, zijn er verschillende steensoorten ontstaan (dieptegesteenten, ganggesteenten en uitvloeiingsgesteenten) en kunnen volgende stollingsgesteenten met verschillende structuurtypes van elkaar onderscheiden worden: gesteenten met Granietachtige structuur – zeer trage afkoeling – grote kristallen; gesteenten met Porfierachtige structuur – minder trage afkoeling dan gesteenten met een granietachtige structuur - grote kristallen omringd door een versteende micro-kristallijne brij; Micro-kristallijne structuur (bijvoorbeeld basalt) – snelle afkoeling – kleine kristallen; Glasachtige structuur (bijvoorbeeld lava, puimsteen) - zeer snelle afkoeling – hierdoor is er geen kristalvorming kunnen ontstaan.

GRES

Gres, een kiezelhoudende zandsteen, is een overgang tussen stollings- en afzettingsgesteente en ontstond door het samenpersen van door het water meegesleepte en onder water afgezette korrels van verweerd gesteente. Deze korrels werden door een natuurlijk procédé aan elkaar gekit.

Kluisbergen (Kwaremont), Paterberg. De meeste nog resterende kasseiwegen bestaan uit met op maat gekapte *formaatstenen* en werden meestal in een halfsteensverband in rijen loodrecht op de wegas gelegd (foto Y. De Saedeleer)

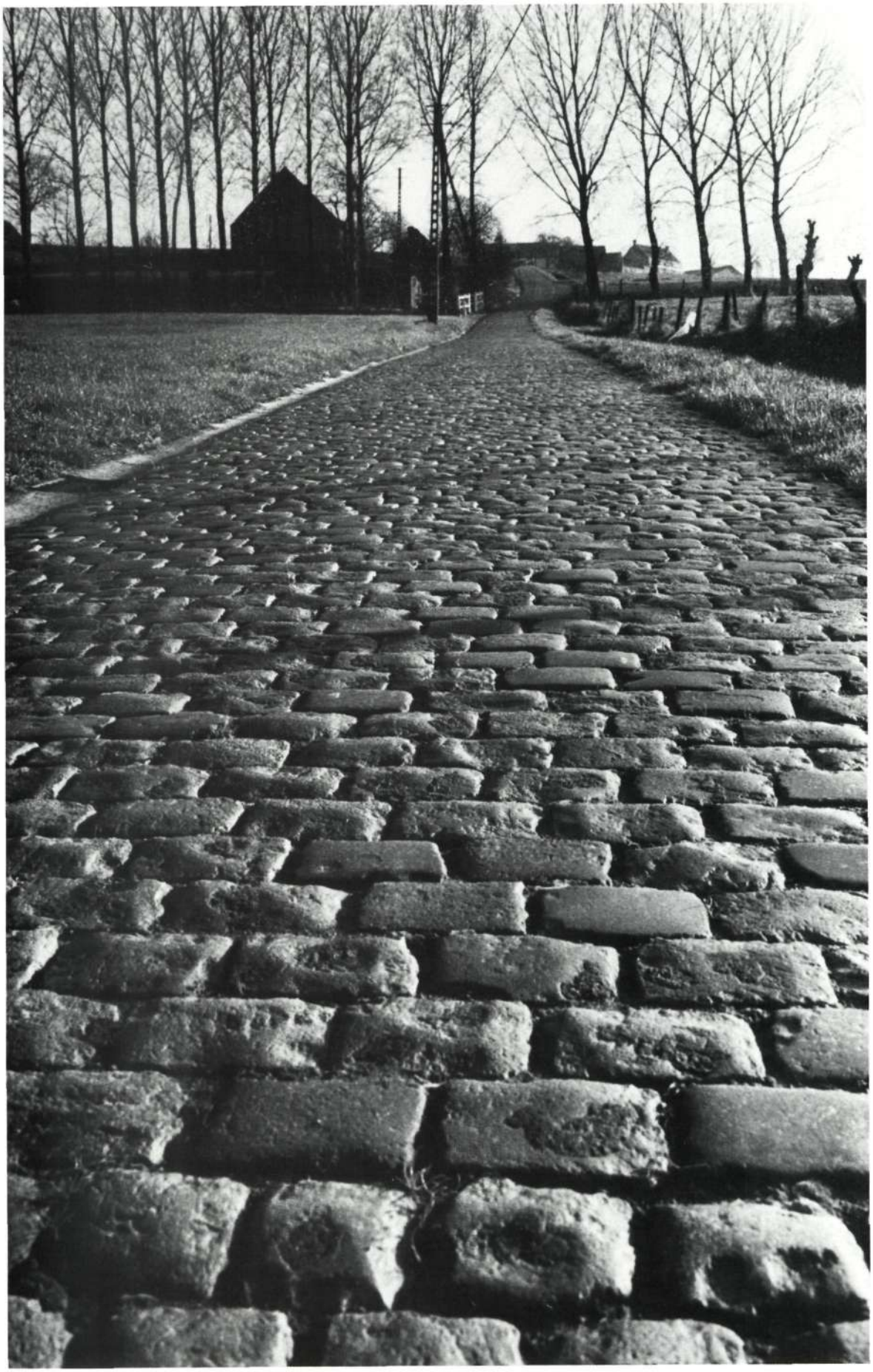

▶ Oudenaarde (Ename), Beaucarnestraat, Zwijndries. Het voorname voorkomen van deze dorpskom wordt er onder meer door de kasseiverharding bepaald (foto O. Pauwels)

▶▶ Zottegem (Velzeke), Paddestraat. Tijdens de ruilverkavelingswerken (periode 1988-1989) werd de Paddestraat geherkasseid (foto O. Pauwels)

▶ Oudenaarde (Melde), Koppenberg. Een smalle kasseistrook gelegen in een holle weg, diep uitgesneden in de zuidelijke steilwand van de Schelde-vallei, met op de wanden een waardevolle begroeiing (foto O. Pauwels)

werden recent geherkasseid en verkeren in een prima toestand. Hierdoor verdwenen weliswaar de voor de wielersport geliefde *"slechte"* kasseistroken maar zijn ze wel berijdbaar geworden voor de meer regelmatige weggebruikers.

Toen men in 1977 de Paddestraat te Zottegem (Velzeke) wou omvormen in een *"kleine autostrade"* werd te elfder ure door de plaatselijke bevolking een beschermingsaanvraag ingediend. Zelfs de Gemeenteraad van Zwalm heeft toen, gezien de geplande weg gedeeltelijk over haar grondgebied (Roborst) liep, de voorgestelde plannen van Zottegem totaal afgewezen op grond van de onverantwoorde omvang en grootsheid.
Als eerste fase binnen een ruimer landschap werd in 1981 de Paddestraat beschermd omwille van de esthetische en wetenschappelijke (archeologische) waarde. Opgravingen brachten namelijk aan het licht dat het tracé van deze landelijke weg in de Romeinse tijd deel uitmaakte van de baan Boulogne-sur-Mer naar Tongeren.

De weg verhard met kasseien geraakte tengevolge van het zware landbouwverkeer in een erbarmelijke toestand. Het is tijdens de realisatie van de ruilverkavelingswerken (periode 1988-1989) dat deze weg werd geherkasseid en haar huidig voorkomen kreeg. Bij het opmaken van het dossier en bij de uitvoering van de werken werd terdege rekening gehouden met de bepalingen van het rangschikkingsbesluit, het landelijk karakter en de historische betekenis, de aanwezige bebouwing en vooral met de geomorfologische kenmerken van de Paddestraat.

De totale kostprijs van de verbeteringswerken aan de Paddestraat bedroeg 23,5 miljoen. Ongeveer de helft van het bedrag werd aan de wegenwerken besteed, de rest aan beplantingen, riolering en brug, voorbereidende grondwerken, grond en drainage. De kosten werden gedragen door het Ministerie van de Vlaamse Gemeenschap (75% van de verbeteringswerken binnen de ruilverkaveling) en door de stad Zottegem (de kosten voor de uitvoering van de riolering, het gedeelte buiten de ruilverkaveling en 25% van de verbeteringswerken binnen de ruilverkaveling).

DUUR

Ervaring bij het Bestuur Monumenten en Landschappen leert ons dat bij het onderhandelen voor het behoud van kasseiverhardingen steeds wordt verwezen naar de hoge kostprijs.
Uit de ons bekende aanbestedingsprijzen en ramingen blijkt dat de kostprijs bepaald wordt door het al dan niet kunnen herbruiken van de aanwezige kasseien. Doorgaans is de staat van de kasseien goed en kunnen de werken zich beperken tot het herleggen van de kassei op een funderingspakket van steenslag of mager beton en het voorzien van een kantopsluiting. Indien we de ons bekende prijzen vergelijken met de prijs voor het aanleggen van een betonweg dan stellen we vast dat het herkasseien de minst dure oplossing is. De gemiddelde prijs per m^2 voor het herkasseien bedraagt 1085,-Bfr; voor het aanleggen van een betonweg 1336,-Bfr.
Indien herbruikkasseien in porfier moeten aangekocht worden dient de prijs met 700,- à 800, -Bfr

DE AANTREKKELIJKHEID VAN HET SCHAARSE

Rik Vanwalleghem

Kasseien zijn lieve dingen om naar te kijken. Er gaat vrede en pastorale rust van uit, men associeert de mooi gerangschikte stenen met een trappistenterrasje, een landelijke boerderij, knotwilgen en kapelletjes. Kasseien hebben iets boerepaard-achtigs. Vroeger waren ze gemeengoed, nu houdt men even halt als men ze tegenkomt, terwijl men de hersenen laat terugspoelen op zoek naar beelden uit de jeugd.

Kasseien trekken zondagse wandelaars aan en kranige wielertoeristen. *"Ik heb de Koppenberg gedaan"*, is de klassieke kroonhalzerij bij thuiskomst. De uit ware klei geboetseerde Vlaamse wielertoerist weet ze allemaal liggen, de gekasseide hellingen waar vroeger alleen verloren gereden Brusselaars te vinden waren, wanhoop in de blik. De wielersport verhief de bulten tot bergen, gaf ze de status van Alpencols. Een Vlaamse voorjaarswedstrijd die zichzelf respecteert gaat even in de onderbuik van Oost-Vlaanderen op zoek naar wat relictkassei. Organisatoren ventileren hun diep verscholen sadistische inslag met krachtige uitspraken tegenover hun Wielercomiteit: *"Ik heb daar in Zulzeke een kasseiweg gevonden, daar wordt de helft van het peloton naar huis gereden"*.

Zo'n vaart loopt het nooit. Profrenners en professioneel wielermateriaal verteren kinderkoppen steeds vlotter. Toch haat de renner de snelheidsremmende kassei. Hij krijgt het gevoel dat hij nutteloos energie verspilt. Hij gaat trager vooruit.
Gelukkig, collega's naast hem blijken nog minder snel vooruit te komen. Daar kan ongelofelijk veel genoegdoening uit geput worden.

Anciens zoals Briek Schotte lachen met het huidige kasseiaanbod. Schotte is een man die indertijd bleef stilstaan toen hij een stuk asfalt zag, zoals wij nu een boerepaard bekijken. Vlak na de Tweede Wereldoorlog bestond een kwart van het parcoers van de Ronde van Vlaanderen uit kassei. De helft van de afstand werd afgelegd op een fietspad waarop grind of asse was gestrooid. Van kronkelige stafkaartwegen of nijdige hellingen was nauwelijks sprake. Via de belangrijkste verkeersaders reed men van de ene stad naar de andere. Tot in 1935 was de soms golvende kasseiweg tussen Oostende en Torhout een bron van nachtmerries. Tussen Vichte en Tiegem huilden de renners om hun moeder. Voor de Tweede Wereldoorlog had Karel Van Wijnendaele, de organizator van de Ronde van Vlaanderen, het nog over wegen die *"de ellende van hun bestaan uitschruwelden en de taal van het Arm Vlaanderen spraken"*.

Niet alleen de Ronde van Vlaanderen was toen qua parcoers zoveel verschrikkelijker dan nu. De eerste de beste kermiskoers was een pijnbank, met Koning Kassei als beul. In een wedstrijdje van niemendal in het biljartvlakke Meulebeke was toen evenveel gesteun te horen als op een kasseihelling in de Ronde van Vlaanderen nu. Toen de burgervaders en leiders des lands echter de smaak van het asfalt te pakken hadden gekregen was er geen houden meer aan. De bevolking was in de wolken over de zege-

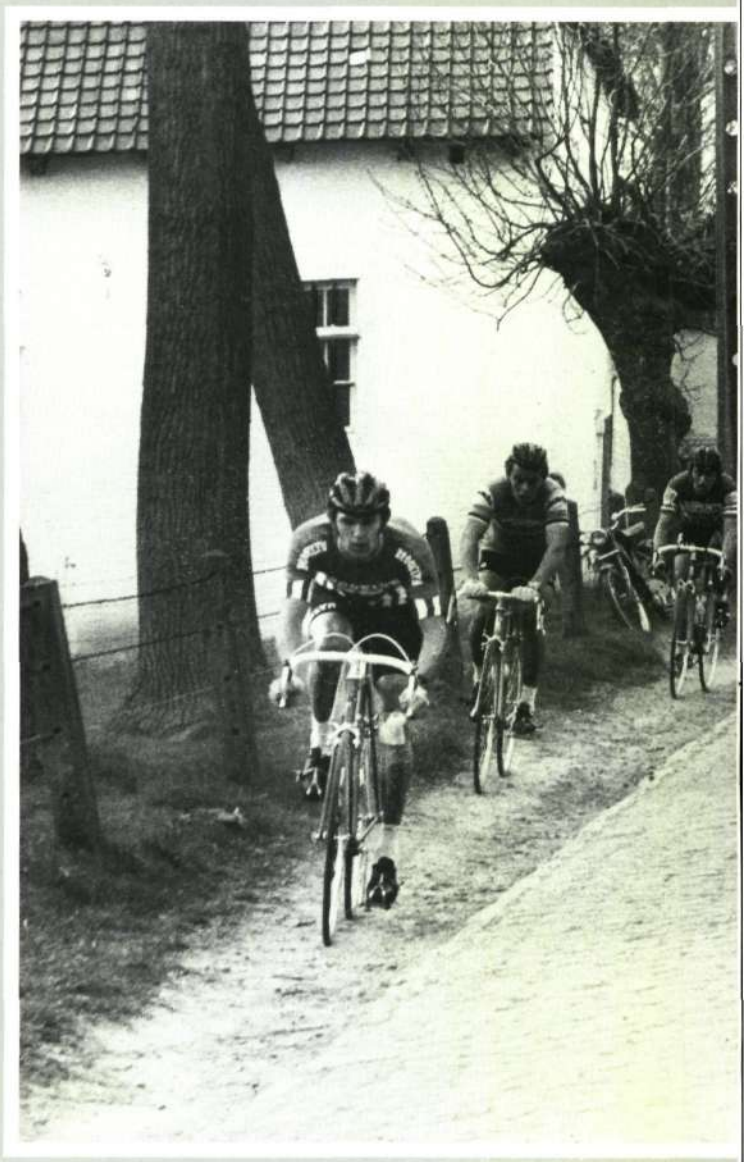

ningen van dit nieuwe materiaal, dat mens en machine zoveel sneller en comfortabeler ter bestemming bracht. Toen vanaf de jaren zestig de auto voor zowat iedereen betaalbaar was geworden verdween de kassei helemaal in het verdomhoekje. Letterlijk en figuurlijk. De organizatoren van wielerkoersen, geconfronteerd met de nivellering in het wielerpeleton, gingen radeloos op zoek naar ingrediënten die hun koers nog een schijn van labeur moesten geven. Het was de periode van de ontdekking in die milieu's van de topografische kaart schaal 1/10.000. Zo kwam men tot het uitzicht van de Ronde van Vlaanderen zoals we ze nu kennen: een wedstrijd met een veelal betekenisloze aanhef en met een hektische finale in de zone van de gekasseide hellingen.

Zottegem (Velzeke), Paddestraat. Zonder kassei valt de eigenheid van de Ronde van Vlaanderen weg (foto VUM)

De rol van de kassei blijft erg belangrijk. Zonder kassei valt de eigenheid van zo'n wedstrijd als een betochte soufflé in elkaar. Zelfs fietslievende ministers kwamen in touw en vonden dat het nu maar eens gedaan moest zijn met dat ongebreideld asfalteren. In zijn schaarsheid werd de kassei een eigenaardig economisch goed met toeristisch-recreatieve waarde. Bij de heraanleg van straten en pleinen, vooral in historische steden, wordt kassei gebruikt omwille van de visuele meerwaarde. En een grotere aantrekkelijkheid genereert meer toeristen en dus meer inkomsten. Voor godvergeten slingerwegen in de Vlaamse Ardennen geldt die laatste redenering niet. Er was in eerste instantie geen economisch argument voorhanden om dergelijke kasseiwegen te vrijwaren van asfaltering. Dan valt de bijl vlug.

In de geesten sijpelen echter stilaan andere waarden door.
Wie twintig jaar geleden het woord *"ecologie"* in de mond nam moest het veelal nog een keer spellen en werd toen nog niet begrepen. Als je het bij een ruilverkaveling heel even durfde te hebben over het belang van een holle wegberm werd je smalend weggelachen. Het etiket *"groene jongen"* was de davidster op de kraag van het toenmalige milieubewustzijn.
Zolang de massa niet zelf in de stank leeft, vuil water oppompt of leest over een teveel aan nitraten in de dagdagelijkse wortel komt ze niet in beweging. Ondertussen leven we geregeld in de stank, wordt verdacht water opgepompt en barsten de wortels van de nitraten. Plots is het dan ook allemaal *"ace"* wat de klok slaat: waspoeder, verpakkingen, autobumpers, recycleerbare katalysatoren.

Op dit bewustzijn ent zich warempel een nostalgie-beweging, waar ook de kassei beter van wordt. Wakkere uitbaters van tavernes, estaminets en afspanningen zoeken een landelijke kasseiweg op om er boerenomeletten met streekbier te serveren. Zondagse wandelaars op zoek naar een schim van het verleden zijn dankbare afnemers. Bij wegeniswerken rond inbreidingsarchitectuur maakt men graag gebruik van kasseien. Eigenaars van protserige villa's – waarop het uitzicht zeker niet door het ontmoste gazon wordt gehinderd – rijden naar hun elektronisch bediende garagepoort toe via een oprit die werd aangelegd met – jawel – kasseien. Het mechanisme van de aantrekkingskracht die uitgaat van een zeldzaam iets zoals diamant of kaviaar is bekend.
Schaarse goederen worden graag gebruikt om zich te distantiëren van de grijze massa. In dit opzicht is het voortbestaan van de kassei gewaarborgd.

Zottegem (Velzeke), Paddestraat. Het tracé van deze landelijke weg maakte in de Romeinse tijd deel uit van de baan Boulogne-sur-Mer naar Tongeren en heeft plaatselijk het uitzicht van een terrasweg (foto O. Pauwels)

per m^2 vermeerderd te worden. Dit is de prijs die door handelaars in kasseien wordt gevraagd nadat ze zijn uitgebroken en gesorteerd. De handel in kasseien is lucratief nu er meer en meer oprijlanen bij villa's worden aangelegd. Omdat vroeger kasseien als een vervelend afvalprodukt werden beschouwd zijn ze dikwijs naar stortplaatsen afgevoerd of werden ze het bezit van begunstigde landgenoten.

HOLLE WEGEN

Een groot deel van de gekasseide wegtracés in de Vlaamse Ardennen verloopt haaks op de valleiwanden en heeft een stijgingspercentage van 8% of meer. Door betreding kon op de in oorsprong onverharde wegen slechts weinig vegetatie standhouden. Het afspoelende regenwater stroomde over de onbeschermde bodem naar beneden en veroorzaakte erosie. Het resultaat was een steeds dieper wordende *"geul"*.

De meeste van deze holle wegen werden op een bepaald ogenblik gekasseid. Men kwam hierdoor tegemoet aan de bestrijding van de voortschrijdende erosie. Kasseien zijn hiervoor uitermate geschikt; ze zijn slijtvast, spoelen niet weg, en bedekken voldoende de bodem.

In deze holle wegen merken we de dagzomende tertiaire lagen op. Ze bestaan er uit Paniseliaan kleiig zand (P1d), Paniseliaan zware klei (P1c), Ieperiaan fijn zand (Yd) en Ieperiaan zware klei (Yc).

Daartussen liggen lagen veldsteen die plaatselijk en door hun weinig eroderende eigenschap zorgen voor het behoud van de steilheid van de weg.
Tussenin zitten echter ook bronniveaus die op de ondoordringbare kleilagen rusten. Het overtollige water, afkomstig van de bronniveaus, vindt zijn uitweg langs de kasseien. Het is dan ook om die reden dat het voorzien van een asfalt- of betonlaag moet vermeden worden. Als het overtollige grondwater geen uitweg meer vindt gaan de grondlagen zwellen, zal het wegdek scheuren en kunnen er zelfs grondverschuivingen optreden.

Kluisbergen (Kwaremont), Broektestraat *"Oude Kwaremont"* Hakhout en mooie knotessen. Op de bermen zijn nog typische vormen van hakhout aanwezig (foto G. Van der Linden)

In heel wat gevallen fungeren de bermen van de holle-wegtypes als verbindingswegen voor planten en dieren.
De bodemgesteldheid van de bermen varieert er vrij snel, verschillende geologische lagen komen als het ware aan het oppervlak te liggen. Dit dagzomen van de onderscheiden lagen brengt een verscheidenheid van plantengemeenschappen met zich mee.

Holle wegen ondergaan de gunstige invloed van het aanwezige microklimaat. Door hun expositie kunnen de bermen een verschillende vegetatie hebben. Verscheidenheid wordt er ook bepaald door geleidelijke overgangen van nat naar droog. Soms zijn de bermen beplant, soms begraasd.

In de maand juni van 1987 werd door het Bestuur Monumenten en Landschappen in de holle weg van de Koppenberg (Steengat) een planteninventaris opgemaakt. In totaal werden er 90 soorten gedetermineerd waaronder 18 houtige gewassen. De houtkanten worden er als hakhout beheerd en bestaan er voornamelijk uit Hazelaar en Eik en in mindere mate ook Es en Tamme Kastanje. Verder kwamen er nog de volgende struiken voor: Berk, Hondsroos, Braam, Meidoorn, Sleedoorn, Beuk, Zoete Kers, Vlier, Gelderse Roos, Mispel, Bosroos, Rode Kornoelje en Wilde Kamperfoelie. In de kruidenlaag is er plaatselijk dominantie van Adelaarsvaren. Eikvaren en Spekwortel werden er als merkwaardige soorten opgemerkt.

VOETNOTEN

(1) Rogge M., *Een bijdrage tot de studie van het Gallo-Romeinse wegennet in de streek tussen Schelde en Dender*, in *Helinium*, XI, nr. 2, pp. 124-153.

(2) Rogge M., Van Durme L., 1987, *Archeologisch museum van Zuidoostvlaanderen, Algemene Brochure*. Stad Zottegem, Dienst Kultuur, pp. 40-42: *"Een dergelijke grintdek was wel nadelig voor zwaar beladen wagens waarvan de wielen soms diep in het grint zeulden; voor transporten met breekbare materialen en voor reizigers waren zij evenwel prettiger te berijden"...*

(3) Van der Plaetsen P., 1989, *Het archeologisch museum van Zuid-Oost Vlaanderen. Mens en natuur in een historisch kader*, in *Onze Streek*, 2/89, p. 5-9.

Geert Van der Linden is inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen.

TEXTIELVONDSTEN IN LIMBURG

CHRISTINA CEULEMANS, DANIEL DE JONGHE
EN VERA VEREECKEN

Tongeren, Basiliek Onze-Lieve-Vrouw Geboorte, aalmoezenbeurs (Tx 35), West-Europa, circa 1290. Voering China circa 1300, wol, zijde en gouddraad 30 x 34 cm (foto K.I.K.)

De laatste jaren werden er in het Maasland belangrijke collecties van oud textiel herontdekt. In diverse schatkamers van onze middeleeuwse kerken treft men ze aan als kostbare relieken of reliekomhulsels. In sommige gevallen zijn ze nog zorgvuldig opgeborgen in schrijnen, elders worden ze tentoongesteld in vitrines. Niet zelden werden ze echter uit hun oorspronkelijke context gerukt en lagen ze te verkommeren op één of andere zolder.

Voor de enen gaat het om waardeloze stukjes stof, voor de anderen om een kostbare bron aan historische en kunsthistorische gegevens die het mogelijk maakt een glimp op te vangen van de fabelachtige rijkdom van middeleeuwse kerken en abdijen.
In wat volgt wordt gepoogd de draad van deze boeiende speurtocht weer op te nemen, een speurtocht die in zijn kielzog wetenschappelijke studies en vakkundige restauraties met zich voert.

HISTORISCHE SCHETS

De reliekenverering is niet weg te denken uit de geschiedenis van het Christendom. Van de 10de tot de 12de eeuw bereikte de devotie haar hoogtepunt en dit vooral in de abdijen, de zenuwcentra van het religieus leven.
Hun uitstraling en invloed werden niet zelden gemeten aan de omvang en de inhoud van hun reliekencollectie terwijl uiteraard ook de kostbaarheid van de reliekhouders een grote rol speelde.
Het is dan ook begrijpelijk dat abdijen en kloosters of belangrijke kapittels een actieve politiek voerden om nieuwe of zeldzame relieken te verwerven.
Tengevolge van vele historische omwentelingen maar vooral door de Franse revolutie vielen reliekenverzamelingen, net zoals kunstcollecties en kostbare bibliotheken, ten prooi aan vandalisme, verspreiding en zelfs vernietiging.
Het wegdeemsteren van de reliekencultus, veroorzaakt door de secularisering en vernieuwingen in de kerk, gebrek aan kennis of inzicht in het historisch belang van deze voorwerpen en niet in het minst hun macaber karakter, hebben een ongunstig klimaat geschapen voor hun verdere conservatie. In de 19de eeuw gingen kenners en verzamelaars wel eens op speurtocht in de schatkamers van middeleeuwse kerken. Ze zochten er ondermeer naar bruikbare modellen die de neogotische kunstenaars konden inspireren. Enkele namen die hier in het Maasland opduiken, zijn deze van kanunnik Boch (1) en kunstschilder Jules Helbig (2). Van de hand van deze laatste bleven heel wat gouaches bewaard die de oude stoffen getrouw weergeven. (f. 2) Bij dergelijke bezoeken werden ook fragmentjes meegenomen die niet zelden in museumcollecties of in privé-verzamelingen belandden. Het borduuratelier van Aken en de zijdeweverijen van Lyon en Krefeld kregen gedrukte catalogi ter beschikking die zich inspireerden op de oude stoffen. Slechts in een recent verleden is er opnieuw een zekere belangstelling gegroeid voor dit onderdeel van onze geschiedenis.
Zo vatte historicus Philippe George in 1980 het plan op een *corpus* van de geschreven bronnen samen te stellen die de identificatie van de relieken in het oude bisdom Luik mogelijk zou maken (3).

De speurtocht van deze vorser bracht hem niet alleen in archieven en bibliotheken, waar inventarissen van schatkamers of lijsten van relieken worden bewaard, maar dwong hem ook in verscheidene kerken op zoek te gaan naar de materiële overblijfselen, die in schrijnen of reliekhouders zijn opgeborgen.
Hier kwam letterlijk en figuurlijk een tweede aspect van de reliekenverering aan het licht, namelijk het historisch textiel. De schedels en beenderen werden immers niet bloot bewaard maar integendeel uit eerbied zorgvuldig verpakt in fijne kostbare stoffen. Terzelfdertijd was ook aan de kant van de verantwoordelijken voor het cultureel erfgoed een grotere interesse ontstaan voor dit lang vergeten aspect van het kerkelijk patrimonium.

Zo groeide naar aanleiding van de opening van een schrijn in de schatkamer van de basiliek van Tongeren een nauwe samenwerking tussen historici, kunsthistorici, textielingenieurs en restaurateurs.
In een gezamenlijke inspanning bogen ze zich over de verschillende aspecten van de reliekenverzameling. Het resultaat van deze multidisciplinaire aanpak is een inventaris van het middeleeuws textiel van deze eerbiedwaardige kerk en een restauratiecampagne van de omhulsels, waaronder een prachtige verzameling middeleeuwse beursjes (4).
Doch deze ontdekking stond niet alleen.
Voor het huidige bisdom Luik vermelden we de studie en restauratiecampagne van het textiel uit het Diocesaan Museum en de kathedraal van Luik en uit de kerken van Amay en Hoei (5).
Meer bepaald voor Limburg werden er verscheidene steekproeven verricht waaruit bleek dat er meer in situ bewaard was gebleven dan algemeen werd aangenomen.
Niet overal bleek de reliekomhulsels hetzelfde lot beschoren als de fijne Aziatische en Byzantijnse stoffen van de eerbiedwaardige abdij van Munsterbilzen. Hier besloot de kerkfabriek van Sint-Amor, die erfgenaam was van de relieken van onder meer de Heiligen Landrada en Amor, in het jaar 1900 de kostbare zijden fragmenten te verkopen aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Inv. nr. 371, 372, 373) (6).

Toestand van een deel van de reliekenschat van Sint-Truiden in 1986 bij aankomst in het textielatelier van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium (foto K.I.K.)

Keulen, kerk Sint-Ursula, *Goldene Kammer* met relieken van de 11000 Maagden (foto Schneutgenmuseum, Keulen)

De schat van de Sint-Catharinakerk te Maaseik is onder meer beroemd om zijn relieken van de Heilige Harlindis en Relindis (7), uit het voormalige klooster van Aldeneik. Het betreft hier de zogenaamde kazuifel of *Casula* en de sluier of het *Velamen* van Harlindis. Deze stukken werden voor behandeling overgebracht naar het textielatelier van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium waar de restauratiecampagne thans beëindigd werd.
Het resultaat zal eerlang aan het publiek in de heringerichte schatkamer worden getoond.
Ook de schedel van de Heilige Petronella van Rekem belandde in Brussel waar zowel de textiele omhulsels als het houten schrijntje een behandeling kregen (8).

Tenslotte kwam ook Sint-Truiden aan de beurt.
Bij een bezoek van Philippe George aan de dekenij werd op de zolder een kist gevonden met een grote verzameling schedels, gewikkeld in ogenschijnlijk waardeloze stoffen. Op basis van de bijhorende opschriftjes of *schedulae* kon de link gelegd worden met de aloude Sint-Trudoabdij, waarvan vooral monumentale resten en handschriften bewaard bleven. Het resultaat van de interdisciplinaire studie die aan deze relieken en hun omhulsels werd gewijd is indrukwekkend (9). De historische bronnen, zoals de catalogi die abt Willem van Rijkel met betrekking tot de relieken – die hij in 1270 te Keulen had verworven – bijhield werden plots tastbaar in de relieken uit de kist. Maar er is meer....
Ook de schat aan gegevens betreffende de reliekenverering van de *Elfduizend Maagden* en de handel die vanuit Keulen werd opgezet kwam aan de oppervlakte. De koolstof 14-datering van de beenderen en de textiele verpakking sloten wonderwel aan bij de historische en materiële gegevens, waardoor de legende zelfs een grond van waarheid verwierf.
Technologisch onderzoek in aansluiting met de kunsthistorische studie van motieven en stijlelementen leverde dan weer nieuwe stof maar ook vragen omtrent de produktie van linnen weefsels in onze gewesten en omtrent de handel met grote buitenlandse centra zoals Italië, Duitsland en Spanje.
In een tentoonstelling met een uitgebreid didactisch luik trachtte het Museum voor Religieuze Kunst van Sint-Truiden een tipje van de sluier, die over deze tamelijk gespecialiseerde materie hangt, voor het groot publiek op te lichten. Hiermee werd tevens de vruchtbare campagne van de herontdekking en restauratie van de reliekenschat van Sint-Truiden afgesloten.

Jules Helbig, gouache naar borduurwerk op de *Casula van de Heilige Harlindis* uit de schatkamer van Maaseik, vóór 1893. Papier, 20 x 28,2 cm, Luik, *Musée Diocésain* (foto K.I.K.)

DE RELIEKENSCHAT VAN HERKENRODE

Niet ver van Hasselt, op het grondgebied van de deelgemeente Kuringen, staan de indrukwekkende overblijfselen van de cisterciënserinnenabdij van Herkendrode.
Fragmenten van het rijke kunstpatrimonium doken op verscheidene plaatsen op (10). Glasramen worden onder meer in de kathedraal van Lichfield in Engeland bewaard. De Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis zijn eigenaar van een 16de-eeuwse majolica vloer (11) en van een geborduurd antependium (12); in de kerk van Stokrooie hangt een reeks

De voormalige abdij van Herkenrode te Hasselt-Kuringen (foto O. Pauwels)

van vier grote schilderijen, met een zeer vrouwelijke getinte iconografie, en recent werd een vijfde doek van deze serie aangetroffen in de verzameling van het Museum te Luik (13). Daarnaast mogen we zeker de oude monstrans van het Sacrament van Mirakel (14) uit de Sint-Quintinuskathedraal te Hasselt niet vergeten, of het indrukwekkende hoofdaltaar en de praalgraven in de kapel van Onze-Lieve-Vrouw in dezelfde stad. Maar wat weten we over de relieken die deze rijke abdij in haar bezit heeft gehad.
Uit de 13de-eeuwse catalogi van Willem van Rijkel, abt van Sint-Truiden, kon worden opgemaakt dat er een intense reliekhandel bestond tussen de cisterciënserabdijen van het Luikse prinsbisdom en van Frankrijk (15). Ook kon de link gelegd worden tussen Sint-Truiden en de abdij van Herkenrode via de persoon van de Zalige Elisabeth van Spalbeek. Deze mystica was een bloedverwante van Willem van Rijkel. Ze had zich in Spalbeek, een gehucht bij Kermt, teruggetrokken en overleed in de abdij van Herkenrode. Of ze er ook als moniale werd opgenomen is niet geweten.
Regelmatig werden er schedels vanuit Keulen naar Spalbeek verstuurd. Zo lezen we hoe bijvoorbeeld op 9 juli 1271 de schedel van de heilige Uda naar Spalbeek werd gezonden. Mogelijk was de mystica behulpzaam bij het identificeren van de reliekfragmenten en bij het bezorgen van gegevens betreffende de martelingen en andere levensfeiten van de heiligen in kwestie. Ook haar naamgenote, Elisabeth van Schönau, gaf vanuit haar visioenen bijkomende aanwijzingen. Uitgaande van deze gegevens leek het de moeite om een onderzoek naar de relieken van de abdij van Herkenrode in te stellen in de hoop een verband met Spalbeek en Sint-Truiden weer te vinden.
In 1979 werden een reliekenkruis en 2 obelisken tentoongesteld in het Stedelijk Museum te Hasselt, naar aanleiding van een expositie over de abdij en haar kunstschatten (16). Ze zijn eigendom van de kerk van de Heilige Maagd Maria van Kermt.

In dezelfde kerk stonden ook twee vitrinekasten waarin een verzameling beenderen en schedels bewaard werden. In een acte van 1826 vermeldt de toenmalige pastoor van Kermt, E.H. Waltrain, dat de relieken van Herkenrode in het dorp in veiligheid waren gebracht en in de kerk opgeborgen. Toen de abdij 28 jaar later definitief was opgeheven, werden ze door de overlevenden van de communauteit in blijvend bezit aan de kerk geschonken uit dankbaarheid voor de welwillendheid van de parochie tijdens de revolutie. De pastoor vermeldt verder dat de bijhorende opschriften in de kist waren verspreid en dat hierdoor het verband met de relieken was verstoord (17).
In 1963 noteerde graaf de Borchgrave d'Altena in zijn inventaris van Kunstwerken in de provincie Limburg hierover: *"L'église de Kermt possède d'autres reliques accumulés dans deux vitrines et entourées de tissus qui devraient êtres l'objet d'une étude approfondie. Il y a ici des motifs rares"* (18).

Kast met reliekhoofden in de toestand na de eerste conservatiebehandeling in het voormalige abdissenhuis van Herkenrode (foto K.I.K.)

In 1978 sloot de vzw Kanunnikessen van het Heilig Graf een overeenkomst af met de kerkfabriek van Kermt om deze relieken in bruikleen te krijgen, met de bedoeling ze terug te plaatsen in de voormalige gebouwen van de abdij, meer bepaald in het voormalig abdissenhuis waar een verblijf voor retraitanten werd ingericht.
Door deze transactie werd de historische band tussen de abdij en haar relieken in zekere mate terug hersteld.
Een eerste bezoek aan de abdij in februari 1992 bevestigde ons vermoeden. Net zoals een deel van de reliekenschat van Sint-Truiden was ook deze van Herkenrode aan de desastreuze gevolgen van de Franse Revolutie ontsnapt. Dit op zich heuglijke feit opent nieuwe perspectieven voor het onderzoek, niet alleen betreffende de relieken en de reliekenhandel in het Maasland maar ook betreffende de kennis van de gebruikte stoffen waarmee de relieken werden omwikkeld.
Alvorens hieraan te beginnen dienden eerst twee noodzakelijke stappen te worden gezet waarvan de nauwgezette uitvoering voor het welslagen van de studie noodzakelijk is, namelijk de eerste zorgen van conservatorische aard en de inventaristatie.

CONSERVATIE EN INVENTARIS

Op conservatorisch vlak werden de meest urgente zorgen ter plaatse toegediend door restaurateurs, werkzaam op het textielatelier van het K.I.K., met de bedoeling de verdere aftakeling door stof en manipulatie te vermijden.
De met textiel omwonden schedelrelieken werden ontstoft met een pipetstofzuiger waardoor ook de losliggende schimmelresten werden verwijderd.
De schimmels zijn voorlopig niet meer actief, daar de relatieve vochtigheid en de temperatuurschommelingen binnen de normale grenzen blijven.
Wegens de broze toestand van de oude weefselfragmenten, die soms geplooid en gebroken binnenin het omhulsel verborgen zitten, wegens de aanwezigheid van verroeste spelden en dergelijke is een conservering in de nabije toekomst noodzakelijk.
In verband met deze conservering kunnen we verwijzen naar de behandeling van de textielschatten uit Tongeren en Sint-Truiden (19). Na een uitgebreide analyse, dankzij de interdisciplinaire samenwerking van de medewerkers binnen het K.I.K. met vorsers van buiten de instelling, zoals textielingenieur Daniël De Jonghe, werden deze relieken ontstoft, gereinigd en gefixeerd op een steunweefsel.
Dit werk werd, zoals eerder gezegd, zowel in Tongeren als in Sint-Truiden met een tentoonstelling en catalogus bekroond. Na de tentoonstelling van Tongeren werd een ruimte voorzien voor het veilig opbergen van dit textiel in een aangepast stabiel klimaat.
In Sint-Truiden wordt een gedeelte van de textielschat permanent tentoongesteld in de schatkamer van Onze-Lieve-Vrouw Tenhemelopneming.

De textielrelieken uit de abdij van Herkenrode blijken minstens even belangrijk te zijn. De inventarisatiecampagne had tot doel het in kaart brengen van de collectie door een fotografische documentatie te maken en de stukken te nummeren en summier in hun materialiteit te beschrijven en te ordenen (20).
Na deze eerste kennismaking konden toch reeds enkele vaststellingen worden gedaan.
Hierbij beperken we ons voorlopig tot de 46 omwonden schedelfragmenten. Daarnaast zijn er nog beenderen en beenderfragmenten, bevestigd op een harde ondergrond, en diverse kleinere devotionalia.
Het is opvallend hoe hier hetzelfde schema van versiering en aankleding weerkeert. Zo is de schedel steeds ingewonden met vrijlating van het voorhoofd; de tastbare realiteit van de relikwie moet spreken uit dit stukje zichtbare schedel.
De stof waarmee de achterzijde bekleed is, meestal rood van kleur, verwijst naar het bloed van de martelaren. De kroon of hoofdtooi die werd aangebracht is het symbool van de zege die de martelaren in het hiernamaals te beurt valt.
De aanwending van kostbaar materiaal gaf uitdrukking aan de eerbied die de gelovige voor de relieken bezielde.

De reliekschedels kunnen globaal in 4 groepen worden ingedeeld.

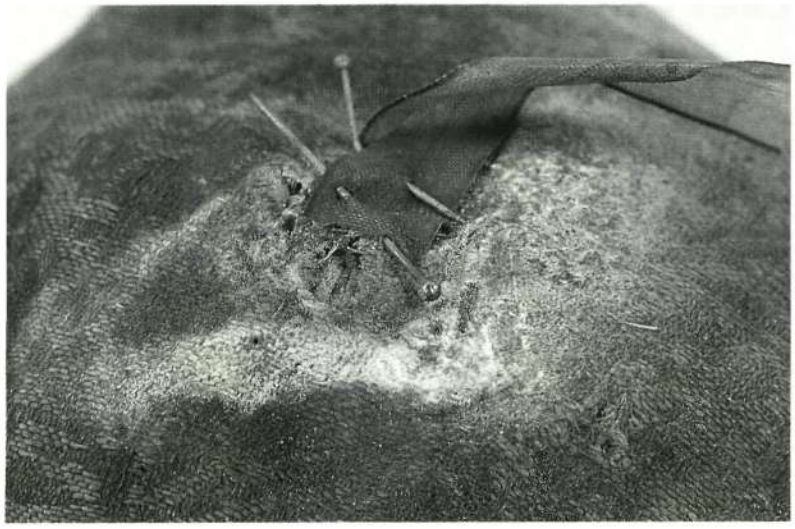

Schedel 36, detail van bovenzijde met verroeste spelden en schimmels (foto K.I.K.)

Schedel 20
(foto K.I.K.)

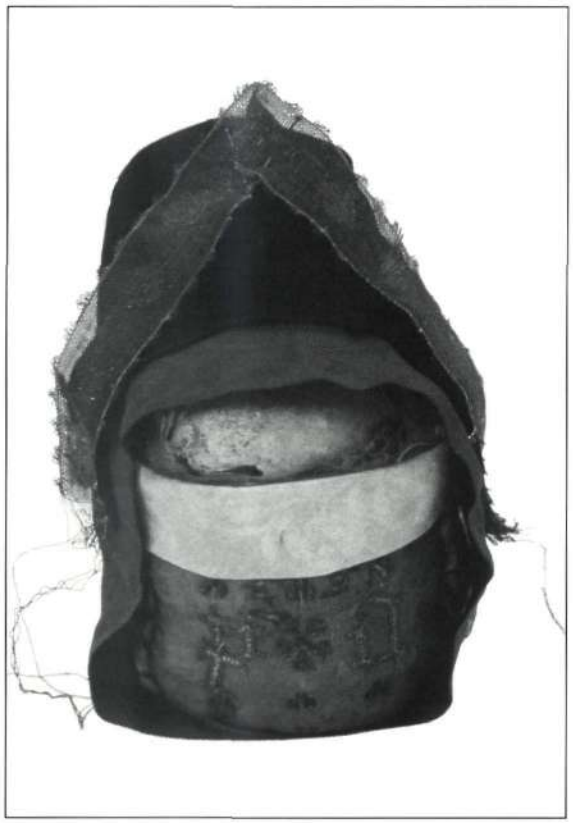

Bij de *eerste groep* kunnen we 14 schedelrelieken onderscheiden, waaronder we toch al een aanzienlijk aantal oude weefsels tellen. Terugkerende siermotieven in deze groep zijn de monogrammen geborduurd met metaaldraad en opgevuld met rivierpareltjes; deze parels uit de zoetwatermossel komen vooral voor als sierelement in borduurwerk uit midden Duitsland en Centraal Europa.

Op de kinband aan weerszijden van een centraal floraal motief werd een gotisch minuskel geborduurd. Naar de vorm kunnen deze letters zowel in de 15de als in de vroege 16de eeuw gedateerd worden.
De achterkant is of was veelal bedekt met een rode tafzijde. Bij drie relieken (22-26-28) treffen we als kinband dezelfde halfzijden lampas aan, waarbij basisketting en inslag een plantaardige vezel is, de bindketting en figuurinslag zijde.

Bij reliekschedel 28, één van de belangrijkste uit de verzameling, treffen we naast de halfzijden lampas ook een zijden samiet aan en een liseré-weefsel met geïsoleerd ruitmotief. Dit laatste weefsel kan gerangschikt worden bij de geweven linnen weefselgroepen. Aan de onderzijde van een viertal schedels in dezelfde groep (23-25-29-44) bevindt zich een zijden lampas, waarschijnlijk van Italiaanse oorsprong, die in de 14de eeuw moet gesitueerd worden.

Dit weefsel lijkt in goede staat van bewaring.
Een aardig detail dat elders niet werd opgemerkt betreft de reliekschedel 42, waarbij ogen en neus op het schedelfragment geschilderd werden en half verborgen zitten onder een strook metaalkant.
Het grootste aantal reliekhoofden, 17 stuks, behoort tot de *tweede groep*. Het zijn deze waar op de kinband meestal een monogram voorkomt van Jezus, Maria of Anna.
Onderaan werd de bodem verstevigd met een opgenaaid stuk met de hand beschreven perkament. De tekst is deze van een psalterium, mogelijk van Maaslandse oorsprong.
Opvallend is verder de aanwezigheid van kleine vergulde plaatjes in gestampt koperblik. Ze stellen een monsterkop voor, deels met menselijke, deels met dierlijke trekken, omgeven met wilde manen en een baard, het geheel omkranst met een parelrand. Het is opnieuw in centraal Europa dat we vergelijkingsmateriaal vonden in de vorm van koperblikken plaatjes die als versiering op kleding, gewaden of sierdoeken werden genaaid, niet zelden in combinatie met rivierparels, in casu met glasparels. De kinband van alle schedels van dit type bestaat uit een zijden weefsel.
We treffen enerzijds een rood of groen poolweefsel aan (5, 7, 11, 15 en 38) en een zeer fijne rode of gele satijn in slechte staat, zeer sletig (3-8-9-17).
Ook komt rode damast voor (13 en 21), wit en geel satijn met inslagstrepen (2-10-14) en een *lançétaf* met getrokken en gesponnen metaaldraad (4-6-48).
Bij deze groep horen nog 2 uitzonderlijke exemplaren (12-16), waarbij de kinband opgesmukt werd met een opgelegd rank-en bladmotief. Het betreft hier een soort bolus, samengesteld uit calciumsulfaat en dierlijke lijm, die plaatselijk werd aangebracht op de pool van een zwart fluweel weefsel en waarop een laagje goud werd gelegd. De pool van het fluweel rondom het motief werd verwijderd.

Een *derde groep* bevat vier praktisch identieke reliefhoofden, waarbij de kinband steeds een groen of rood fluweel is met een geborduurd floraal gestileerd motief uit metaaldraad. Typisch is hier de afwerking aan de achterzijde; over een groene of rode taf ligt een bandweefsel dat vertikaal over het midden van het reliek loopt. Ook in sommige Keulse voorbeelden treft men dergelijke sierstroken aan.

Een *laatste reeks* bevat een achttal schedelfragmenten die gedeeltelijk of volledig omwonden zijn met 18de-eeuwse weefsels. Mogelijk bevatten ze nog oudere textielfragmenten. Voldoende materiaal en redenen om een conservatiebehandeling en een doorgedreven studie te overwegen.

Schedel 20, detail van de geborduurde siermotieven
(foto K.I.K.)

Schedel 42, met opgeschilderde ogen
(foto K.I.K.)

Schedel 16
(foto K.I.K.)

Schedel 40
(foto K.I.K.)

Schedel 15, detail van het plaatje in koperblik
(foto K.I.K.)

Schedel 23, onderkant met Italiaans zijdeweefsel
(foto K.I.K.)

Schedel 4, schedula met opschrift *"de S. Georgio mart"*
(foto K.I.K.)

Schedel 45
(foto K.I.K.)

WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK, EEN ONMISBAAR GEGEVEN

Het wetenschappelijk onderzoek van historische weefsels is voor een leek een erg ontoegankelijk domein. Stukjes stof van enkele vierkante centimeter groeien onder het oog van de microscoop tot een indrukwekkende wereld van draden, opgebouwd uit de meest diverse materies.
Transparant darmvlies, omwonden met stroken zilver waarop een fijne laag bladgoud ligt, kruisen ragfijne zijdedraden waarvan de kleurstoffen verwijzen naar elementen van plantaardige en dierlijke oorsprong uit soms afgelegen gebieden.
Enkel doorgedreven analyses van minuscule monsters met de hulp van de meest geavanceerde technieken kunnen hier uitsluitsel geven (21).
Voor een specialist in de technologie en een geoefend lezer van dit spel van lijnen op verschillende diepte, kan de stap worden gezet, meestal via de ontdekking van een fout in het weefsel, naar de bepaling van de techniek waarvan hij het produkt voor ogen heeft.
De structuur van het weefsel, de weergave van het patroon of motief en zijn afmetingen, openbaart hem de aard van het weefgetouw. Soms kan hij zelfs de oorspronkelijke weefselbreedte vaststellen of met kleine fragmenten een groot stuk reconstrueren.
Al de voorgaande gegevens samen vormen een reeks indicaties die soms een verrassend nauwkeurige situëring van het fragment in tijd en ruimte mogelijk maken. In een ruimer kader zijn ze de bouwstenen die het inzicht in de handel en de culturele uitwisseling, industriële kennisoverdracht of zelfs spionnage, in het middeleeuws Europa aanvullen.
In de collectie van Tongeren en Sint-Truiden treft men naast Spaanse Samiet uit de 13de eeuw, ook Chinese damast aan uit dezelfde periode maar eveneens fijne Byzantijnse zijde en Italiaanse brocaatstoffen.
Deze diversifiëring gunt ons een – zij het fragmentarische – blik in de rijkdom van de middeleeuwse schatkamers.
Textielingenieur Daniël De Jonghe was van bij de aanvang intens betrokken bij de zoektocht naar en de technologische studie van oud textiel in de Euregio. In wat volgt levert hij een warm pleidooi voor een grondige studie van de collectie van Herkenrode.

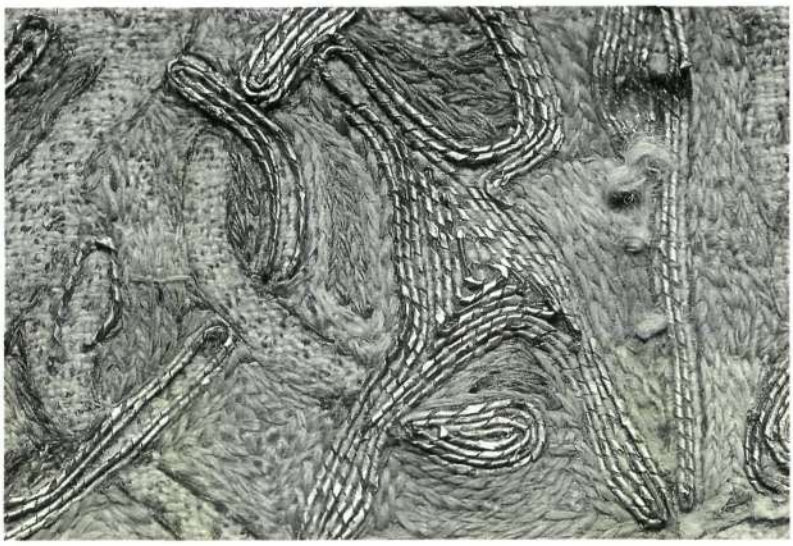

Maaseik, detail van een geborduurde bogenrij, Engeland, einde 8ste - begin 9de eeuw. Opvulling met splijt- en steelsteek in zijde, gelegde gouddraad (90 % goudlamel gewonden rond paardehaar) (foto K.I.K.)

TOELICHTING BIJ HET TECHNOLOGISCH ASPECT

Bij het summier onderzoek van de reliekschat uit Herkenrode, dat vóór twee jaren werd uitgevoerd, werd vastgesteld dat het textiel waarin de relikwieën gewikkeld zijn, enerzijds aansluit bij dat wat onderzocht werd in de schatkamer van Tongeren, bij dat van de voormalige abdij van Sint-Truiden maar ook bij stukken uit de schatkamer van Maastricht. Anderzijds openen ze nieuwe aspecten betreffende de weeftechnologie van de late middeleeuwen.
Ook op technologisch gebied werd het textiel van Tongeren en Sint-Truiden met recht en rede gepubliceerd. De studie ervan heeft op drie internationale congressen het voorwerp uitgemaakt van lezingen die door vorsers met wereldfaam als uitermate interessant werd gevolgd (22).

Het is verbazingwekkend hoe onze voorouderlijke wevers hun fantasie, hun verbeeldingskracht en hun technologisch inzicht gebruikt hebben om met de eenvoudige middelen waarover ze beschikten, toch telkens weer tot nieuwe toepassingsmogelijkheden te komen. Het zou bijna getuigen van oneerbiedigheid ten opzicht van zoveel vernuft, de rijke bron aan technologische informatie en kennis onaangeboord te laten. Hier volgt een kleine greep uit wat we reeds hebben kunnen achterhalen door de studie van het textiel uit Sint-Truiden, Tongeren en Maastricht:

1. De eigenaardige en tot nog toe technologisch onverklaarbare manipulatie van de letsen bij de vroegste Byzantijnse trekweefstoel (5de-6de eeuw) voor zijden samiet-weefsels.
2. Het gebruik in de 13de-14de eeuw van een Spaanse trekweefstoel voor zijden weefsels, die zowel in uitrusting als bediening totaal afwijkt van het klassieke Lyonese trekgetouw.
3. Het gebruik in onze gewesten in de 12de tot de 14de eeuw van een trekweefstoel voor linnen weefsels, waarvan de uitrusting en bediening ook weer totaal afwijkt van de klassieke damasttrekstoel.

M&L BINNENKRANT

Nr. 68
Bijlage bij
M&L 13/2
ma.-apr.
1994

Maarten DE VOS, gegraveerd door Adriaan COLLAERT, *Jupiter*, burijngravure uit reeks van acht: *De zeven planeten en hun invloeden over provincies, streken, (...)*, 1585, Privé-verzameling (foto P. De Malsche)

TENTOON-STELLINGEN

MERCATORJAAR 1994

Gerardus Mercatorus werd als Gerard De Cremer geboren op 5 maart 1512 te Rupelmonde, op de linkeroever van de Schelde in de nabijheid van Antwerpen. Zijn leven lang zal hij zijn verbondenheid met zijn geboorteplaats aangeven door zijn werk te tekenen met *Gerardus Mercator Rupelmondanus.*

Mercator studeerde wiskunde aan de universiteit van Leuven en behaalde in 1532 de graad van magister artium (humanistische wetenschappen).
Na een kort verblijf in Antwerpen keerde hij in 1534 terug naar Leuven, waar zijn talenten tot volle ontplooiing kwamen. Met zijn wetenschappelijke studie wou hij een uitgebreid werk schrijven over de kosmografie, door de schepping uit te diepen en zo terug te gaan tot de oorsprong der dingen. Ten einde in zijn levensonderhoud te kunnen voorzien leerde hij echter de vaardigheid om astronomische instrumenten te bouwen en was hij werkzaam als landmeter. Als instrumentenbouwer ontwikkelde hij een zeer grote handigheid en kunstvaardigheid. Zo werkte hij met Gaspard van der Heyden aan de constructie van de aardglobe van Gemma Frisius.
Maar ook als cartograaf ontving hij belangrijke opdrachten, niet alleen van handelslui maar ook van Keizer Karel. Opvallend bij zijn cartografisch werk was dat hij de invloed van het aardmagnetisme onderzocht ten einde de zeekaarten te verbeteren. Maar gelijktijdig had hij oog voor het artistieke, wat onder meer tot uiting komt door het bestudeerd gebruik van het italick of cursief schrift.
Naast het feit dat het Mercator niet steeds financieel voor de wind was gegaan, werd hij in 1544 (op een ogenblik dat hij als cartograaf, landmeter en instrumentenbouwer zeer werd gewaardeerd) beschuldigd van ketterij en gedurende zeven maand opgesloten in de waterburcht van zijn geboortestad Rupelmonde.

Deze gebeurtenis ondergroef het vertrouwen van zijn opdrachtgevers en van zijn collegae aan de universiteit van Leuven echter niet. Hij voelde dan ook geheel niet de behoefte om deze regio te verlaten.

Wanneer hij in 1552 dan toch vertrekt naar Duisburg blijft hij opdrachten uitvoeren voor onder meer de keizer en andere prominenten uit de Nederlanden. Zijn verhuis wordt gedeeltelijk verklaard omdat in Duisburg werd gedacht aan de oprichting van een universiteit.
In de colleges die hij daar gaf, bleef hij trouwens de geest van de wijsgerige studie, zoals gedoceerd te Leuven, trouw.

Het is in 1554 dat, na ruim 16 jaar arbeid, zijn Europakaart werd voltooid.

Op die kaart bracht hij Europa meer tot zijn werkelijke proporties terug. Mercators beroemde wereldkaart *ad usum navigantium* (ten behoeve van de zeevaarders) verscheen in 1569. De cilinderprojectie die erin wordt toegepast, met naar de polen toe wassende breedtegraden, waarbij de lengte- en de breedtegraden elkaar in een rechte hoek snijden, staat thans bekend als de *Mercatorprojectie.*
Ze maakte het voor de zeelui mogelijk de te volgen koers tussen twee punten rechtstreeks van de kaart af te lezen. Daarnaast werkte hij ook voort aan zijn filosofisch denken rond de kosmografie, waarvan een deel verscheen in hetzelfde jaar (1569).

In 1589 werd opnieuw een reeks van 74 kaarten over Europa met bijhoren-

de commentaar gepubliceerd. Wanneer hij op 2 december 1594 overleed, waren nog lang niet alle kaarten voltooid. Zijn zoon Rumoldus nam het werk van zijn vader over en gaf de 105 kaarten één jaar later uit. Hij gaf ze de naam die Mercator zelf had gekozen: *Atlas (sive cosmographicae medidationes de fabrica mundi et fabricati figura).*

Wat zeker vaststaat is dat Mercator heel wat meer was dan een cartograaf. Hij was een renaissancedenker en humanist, die zeer geïnteresseerd was in de ideeën en geestesstromingen van zijn tijd.

Rupelmonde en Leuven

Rupelmonde, in de schaduw van Antwerpen en van het havengebeuren op de rechter- en linker Schelde-oever, heeft in het verleden van Vlaanderen een belangrijke plaats ingenomen. Het was één van de eerste Vlaamse steden die de keure ontving blijkens dewelke ze de titel van *Poorte ende Vreyheid* mocht dragen. In 1271 kende Margeretha van Constantiopel het recht toe om tol te heffen op de Schelde. Tevens bleef Rupelmonde gedurende lange tijd de enige marktplaats voor het hele Land van Waas. Daarbij hadden de inwoners van Rupelmonde voorrechten in Vlaanderen en Brabant.

Toen Gerard De Cremer er werd geboren, kende de stad een periode van hoge welstand. De vele oorlogen op het einde van de 16de eeuw deden die bloeiperiode ophouden, welke echter in de 19de eeuw hernam. Het is in Rupelmonde dat Mercator van zijn grootoom, kapelaan van het Sint-Jans-Godshuis aldaar, het Latijn onderwezen kreeg, taal noodzakelijk om hogere studies te kunnen aanvatten. Na een aanvullende opleiding in 's-Hertogenbosch werd hij op 29 augustus 1530 ingeschreven aan de universiteit van Leuven. Na het behalen van zijn meesterstitels verdiept hij er zich door zelfstudie in de filosofie, waarna hij korte tijd zal verblijven in Antwerpen.

Leuven was door haar universiteit reeds vóór 1530 het centrum van de astronomische, astrologische en geografische studies in de Nederlanden, alsook van de bouw van wetenschappelijke instrumenten. Verschillende geleerden waren er bezig met mathematische werkzaamheden, waardoor zij ook het vraagstuk van de wetenschappelijke cartografie bestudeerden. Op dat ogenblik waren er minstens vijf specialisten in de wiskundige, geografie en in de aanmaak van wetenschappelijke instrumenten werkzaam. Zo was er de Leuvense goudsmid Gaspard van der Heyden, die globes en instrumenten vervaardigde. Zo maakte hij de aardglobe van Gemma Frisius die ook te Leuven studeerde en werkte. Maar daarnaast was er ook de secretaris van Erasmus, de Gentenaar Livinus Aelvoet, die vanaf 1524 was teruggekeerd naar Leuven om er *"medicijnen"* te studeren. Verder was er ook de Friese geleerde Jacob van Deventer die als *medicus ac mathematicus* bezig was met cartografie. Het is in die sfeer en in de schaduw van die topgeleerden dat Gerard de Cremer zijn studie doet. Gemma Frisius was voor Mercator trouwens een belangrijk leermeester en raadgever met wie hij ook samenwerkte.

Denker rond wereldbeeld

Het feit dat een zo belangrijk 16de-eeuws denker zo nauw verbonden is met regio's die thans ook nog een belangrijke plaats innemen in het moderne Vlaanderen, is de reden waarom Vlaanderen zoveel belang hecht aan de herinnering van het overlijden van Mercator, in 1994, 400 jaar geleden.

Door zijn cartografisch werk, exponent van een dieper filosofisch denken, lag Mercator in de 16de eeuw aan de basis van een nieuw wereldbeeld, dat het mercantiele gebeuren mogelijk heeft gemaakt en op die manier rechtstreeks heeft bijgedragen tot het dichter bij elkaar brengen van culturen.

De grote betekenis van het werk van Mercator wordt pas sinds relatief korte tijd erkend. Zijn filosofisch-theologisch denken, noch zijn cartografische produktie (van een uitzonderlijke hoge nauwkeurigheid) werden in zijn tijd op hun juiste waarde geschat. De ware zin van zijn arbeid werd pas na zijn dood begrepen, en het multidisciplinair en visionair karakter van Mercators denken wordt thans maar ten volle aangevoeld.

Nu dat mundiaal zo snel op elkaar volgende hoopvolle maar gelijktijdig ook dramatische gebeurtenissen plaatsgrijpen die het aangezicht van de maatschappij van morgen grondig zullen wijzigen, is het noodzakelijk opnieuw multidisciplinair en in alle openheid na te denken over de toekomst. Dit geldt ook voor Europa en de landen en regio's die er deel van uitmaken. Binnen het zoeken naar een eengemaakt Europa wordt de garantie van de eigen identiteit niet meer zozeer gedetermineerd door landsgrenzen maar wel door culturele eigenheden. Vlaanderen is daarvan een sprekend voorbeeld.

Het is op een dergelijk ogenblik van groot belang zich echter niet op te sluiten in de eigen identiteit, maar deze aan te wenden om van daaruit te bouwen aan een gemeenschappelijk cultuuroverschrijdend welzijn.
De Vlaamse Regering heeft hiertoe een specifiek programma opgezet onder de noemer *Vlaanderen-Europa 2002*. Daaronder valt de actie van de culturele ambassadeurs, die ieder op hun gebied aangeven hoe Vlaanderen wil meebouwen aan het Europa van morgen.
Mercator en het actieprogramma rond zijn herdenking werden door de Vlaamse Regering opgenomen in het cultureel ambassadeurschap.

Mercator 1994

Ten einde de activiteiten in 1994 goed te laten verlopen en anderzijds een zo groot mogelijke uitstraling te geven door een coördinerende opdracht te vervullen, werd door de gemeentebesturen van Kruibeke en Sint-Niklaas, samen met de v.z.w.'s Mercatoria (Rupelmonde) en de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas (K.O.K.W.-Sint-Niklaas) een vereniging opgericht. Dat de stad Sint-Niklaas aan dit initiatief deelneemt is niet verwonderlijk. De hoofdplaats van het Waasland heeft immers een bescheiden maar belangrijk museum met uitzonderlijke documenten rond leven en werk van Mercator die verzameld werden door de K.O.K.W.. Deze vereniging heeft in het verleden ook reeds belangwekkende publikaties uitgegeven rond Mercator.

Het programma van de v.z.w. Mercator 1994 is vrij omvangrijk. In Sint-Niklaas wordt het museum volledig herbouwd en worden belangrijke originele stukken zoals een Italiaanse atlas en vooral de aard- en hemelglobe van Mercator gerestaureerd. In Rupelmonde wordt gewerkt aan de uitbouw van een zonnewijzer- en meridaanproject met verschillende zonnewijzers verspreid over de hele gemeente.

De aanvang van het eigenlijke jaar heeft plaats in maart 1994, met naast de openstelling van het museum, de tentoonstelling rond astrologie en de inhuldiging van de reus. In de maanden mei tot en met september zal dan het accent in Rupelmonde liggen met de opening van de zonnewijzerroute, tentoonstellingen (oude kaarten en wetenschappelijke toestellen; Mercator, Handel en Nijverheid) en belangrijke toeristische manifestaties waarbij de gehele bevolking en vooral de jeugd van de gemeente zullen betrokken worden. In de zomer zal er in Sint-Niklaas ook nog een wetenschappelijke tentoonstelling starten over cartografie en economische beeldvorming. In Rupelmonde worden activiteiten op de Schelde georganiseerd onder het motto *Mercator en het Water*. In het najaar zullen er nog twee exposities zijn. In de eerste plaats de nationale tentoonstelling rond cartografie en de hedendaagse toepassing ervan onder de titel *Van Mercator tot Morgen*. Daarna is er als afsluitende manifestatie de expositie rond de bibliotheek van Mercator (Sint-Niklaas).

Tevens zijn er nog verschillende culturele projecten (theater, discussiedagen) en hebben enkele internationale congressen plaats. Ook worden verschillende wetenschappelijke en toeristische publikaties verzorgd.

Tentoonstellingen
6 maart-5 juni 1994, Sint-Niklaas, Tentoonstellingszaal: *Sterren in Beelden-Astrologie in de eeuw van Mercator*
26 maart 1994, Sint-Niklaas, Opening nieuw Mercatormuseum
2 april-5 mei 1994, Rupelmonde, Watermolen: *Mercator, kunst en publiciteit*
2 april-15 mei 1994, Gaasbeek, kasteel: *Brabant in oude kaarten*
30 april-24 juli 1994, Antwerpen, Museum Plantin-Moretus, Vrijdagmarkt: *Gerard Mercator en de Geografie in de Zuidelijke Nederlanden (16de eeuw)*
15 juli-eind augustus 1994, Sint-Niklaas, Tentoonstellingszaal: *Cartografie en publiciteit*
29 juli-28 augustus 1994, Rupelmonde: *Internationale Ex libris met thema Mercator*
11 september-16 oktober 1994, Rupelmonde: *Het ontstaan van het standbeeld van Mercator*
1 oktober-4 december 1994, Sint-Niklaas, Mercatormuseum: *Van Mercator tot Morgen-De aarde in beeld*
7/8 oktober-4 december 1994, Leuven: *Papieren Eeenheid-Kaarten van de Nederlanden sinds Mercator*
14 oktober-4 december 1994, Rupelmonde, Infokantoor-Mercatoreiland: *Meet- en navigatie-instrumenten*
2 december 1994-28 januari 1995, Sint-Niklaas, Museum Sint-Niklaas: *Uit het boekenbezit van Mercator*

1960 - 1973 OF EEN WERELD VAN PLASTIC

Een tijdperk focussen is altijd een boeiende oefening. Dat is wat de *Fondation pour l'Architecture* zich heeft voorgenomen door te opteren om de jaren '60 te benaderen via de wereld van de plastics.
Als men de bliksemsnelle geschiedenis van de plastics beschouwt in het kader van de ontwikkeling van de petrochemische nijverheid, dan stelt men vast dat sinds verscheidene decennia en in een nooit eerder gezien tempo grote hoeveelheden steeds complexer wordende produkten elkaar hebben opgevolgd.
Deze synthetische stoffen, vergankelijk gemaakt door de tijd en de economische schommelingen in onze maatschappij, zijn de bevoorrechte getuigen van de tweede helft van de 20ste eeuw. Het is dus belangrijk de herinnering eraan levendig te houden en voor later te bewaren.

Plastics verwierven hun adelbrieven in de jaren '60. Het gebruik van polyurethaan ontketende een ware revolutie op het gebied van design en maakte het mogelijk om de produktie te automatiseren. Het klimaat van vrijheid en de buitengewone creativiteit van die periode brachten kunstenaars, ontwerpers en architecten ertoe alle mogelijkheden van deze nieuwe materialen te onderzoeken. Dank zij de economische welvaart en het vrolijke optimisme dat ermee gepaard ging, konden de bedrijven ingaan op de gewaagde creaties van de ontwerpers en de produktiemethoden voor plastics innoveren. Vanaf dan zouden de plastics, die aangepast zijn aan alle domeinen van het moderne leven, een steeds grotere rol spelen.

Na de Tweede Wereldoorlog zijn de nieuwe kunststoffen goedkoop en bieden ze nagenoeg onbegrensde mogelijkheden inzake vormgeving en kleur. Plastic overrompelt de woning, waarrond een permanente consumptiewoede heerst. De dominerende cultuur

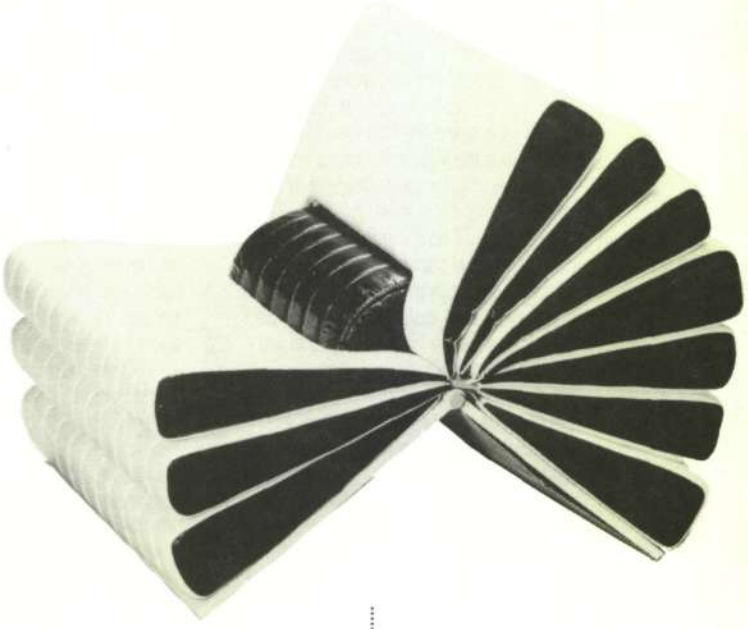

Zetel Libro-Groupe Dam, 1970, Italië

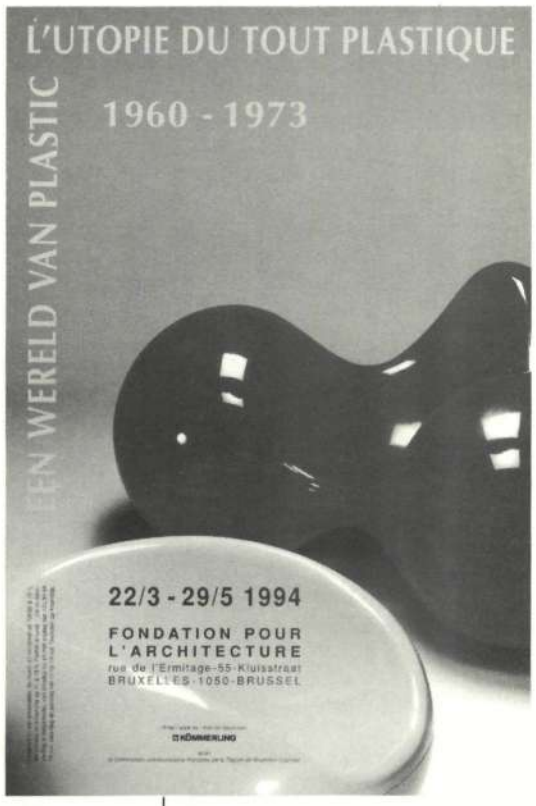

evolueert dan naar het hoogtepunt van de object-cultus, een grenzeloze welvaart en een nostalgieloos modernisme. Deze grote illusie zal in 1973 met de eerte grote oliecrisis als een zeepbel uit elkaar spatten. De geestdrift voor de kunststoffen zal tevens afgeremd worden door een langzame mentaliteitswijziging, waarbij men opnieuw naar meer natuurlijke grondstoffen is gaan grijpen.

Momenteel kent de stijl van de jaren '60 en '70 opnieuw een sterke opleving. Men ontdekt vol verbazing de gewaagdheid van deze periode, die tegelijk zo dichtbij en toch zo ver weg is. Het lijkt alsof wij behoefte hebben om er de energie en de vrijheid van expressie uit te putten die ons huidig bestaan wat meer luister en vreugde kunnen bezorgen.

De tentoonstelling
Deze tentoonstelling in het teken van de plastics biedt een geconcentreerde visie op de jaren 1960-1970 aan de hand van een selectie voorwerpen, kunstobjecten, meubels, projecten, ontwerpen, enzovoort. Nog nooit werden zoveel voorwerpen uit deze materie en binnen dezelfde creatieve context volgens dit selectieprincipe bijeengebracht, waardoor de tentoonstelling op zich al een kunstwerk is. De schoonheid van de voorgestelde werken getuigt van hun technologie en de vrijheid die binnen het bereik van de ontwerpers kwam te liggen. Samen vormen zij de utopische woning, helemaal uit plastic, waarin de levenskunst van dit tijdperk, zijn creatief klimaat en zijn betrekkingen met een toenemende industriële context kunnen worden geobserveerd. Het tempo van de tentoonstelling wordt aangegeven aan de hand van de op de kunststoffen toegepaste formele woordenschat: de harde schalen, de schuimen, de opblaasbare stoffen, de textielen, de transparanten.

Uitgaande van een privé-collectie, brengt de tentoonstelling de belangrijkste figuren van de kunst en de architectuur van de jaren 1960-1970 bij elkaar: van Verner Panton, de ontwerper van de eerste volledig in plastic gegoten stoel, tot het Italiaanse radicale design; van César tot de Op Art; van de luchtarchitectuur van Frei Otto tot de bewoonbare schelpen; van Courrèges tot de Londense minirokjes. De meest kenmerkende getuigenissen van het tijdperk zijn aldus in de *Fondation pour l'Architecture* bijeengebracht en geënsceneerd naar het toonbeeld van hun uitbundigheid.

Ter gelegenheid van deze tentoonstelling geeft de *Fondation pour l'Architecture* een boek uit waarin de buitengewone ontwikkeling van het gebruik van de kunststoffen tijdens de jaren 1960-1970 wordt beschreven.
Het boek overloopt de diverse domeinen van de Schone Kunsten, de design en de architectuur. Het bevat tevens een zeer volledige inventaris van werken en ontwerpers. Het is van talrijke kleurenillustraties voorzien (meer dan 200 foto's) en bevat een zeer gedetailleerde bibliografie.

Alle teksten zijn in het Nederlands vertaald en zijn in deze versie in een afzonderlijk katern verzameld.
Prijs tijdens
de tentoonstelling: 1.200,-fr.
Prijs in de boekhandel na de tentoonstelling: 1.500,-fr.

1960-1973 of een Wereld van plastic, Fondation pour l'Architecture, Kluisstraat, 1160 Brussel.
Van 22 maart tot 29 mei 1994, dagelijks behalve 's maandags, van dinsdag tot vrijdag van 12 u 20 tot 19 uur; zaterdag en zondag van 11 uur tot 19 uur.
Voor verdere informatie:
Fondation pour l'Architecture -
Tel.: 02/649.02.59.
Fax.: 02/640.46.23.

HOOGLIED

Ontelbare kunstwerken worden al eeuwen bewaard in vrouwenkloosters en begijnhoven. Voor deze communauteiten is een specifieke beeldwereld geschapen onder impuls van de religieuzen zelf.

Hun houding tegenover het leven, hun spiritualiteit, hun verzuchtingen vonden daarin hun uitdrukking. Het lijden in het middelpunt van hun bestaanservaring, het streven naar een persoonlijke band met de enige volmaakte goede man – Christus – zijn daarbij essentieel. Ze identificeren zich met grote heilige voorgangers: van de vrouwen rond Christus tot de middeleeuwse en *"moderne"* heiligen zoals Catharina van Siena en Teresa van Avila.

Reliekbuste
Anoniem, 17de eeuw
(Leuven, Stedelijk Museum Van der Kelen-Mertens)

Kruisweg van de zusters. Anoniem, 16de eeuw (Lessines, Museum van het O.-L.-Vrouw-Hospitaal)

Zij hebben teksten nagelaten over hun eigen leven, die getuigen van een – ook voor hen – beangstigend inzicht in de *"diepten van de ziel"*, in de onbevattelijke grond van de individuele psyche maar ook van het bestaan? Wij denken dat zulke inzichten *"modern"* zijn; ten onrechte, want zeshonderd jaar geleden liepen *"onbetekenende"* vrouwen op deze visie vooruit. *"Modern"* is ook het gebruik van hun lichaam als drager van betekenis, als symbool bij uitstek.

Deze cultuur is in segregatie tot stand gekomen, in relatieve zelfstandigheid ten opzichte van de wereld. De beeldende kunst die hieruit voortkwam is verregaand onbekend gebleven. *Hooglied* brengt ze voor het eerst bijeen. Bij de keuze van de meer dan 2000 schilderijen, retabels, textiel en andere kunstvoorwerpen is niet de gewone esthetische vorm doorslaggevend geweest, maar de uitdrukkingskracht van de werken zelf.

De tentoonstelling wil meer zijn dan een oppervlakkige zoektocht naar de verborgen schatten. Er wordt diep gegraven naar de drijfveren die een bepaald soort kunst hebben voortgebracht.

Hooglied staat in het brandpunt van de actualiteit. Overal ter wereld worden tentoonstellingen voorbereid van vrouwelijke kunstenaars, maar nergens wordt zover in de tijd en in het onderwerp teruggegaan als hier.

Hooglied. De beeldwereld van religieuze vrouwen in de zuidelijke Nederlanden, vanaf de 13de eeuw.
Paleis voor Schone Kunsten, Koningsstraat 10, 1000 Brussel
van 25 februari tot 22 mei 1994.
Dagelijks van 10 uur tot 17 uur.
Gesloten op maandag.
Tentoonstellingsgids: Informatieve brochure, 16 pagina's, zwart-wit foto's aan de prijs van 80,- bfr.
Catalogus: Nederlandstalige en Franstalige edities, 240 kleurenreprodukties aan de prijs van 980,- bfr.
Algemene informatie:
tel.: 02/507.84.80

BUITENKRANT

9DE BIJEENKOMST VAN HET ICOMOS WOOD COMMITTEE IN JAPAN, 7-13 MAART 1994

Het Icomos Wood Committee, met als president Nils Marstein en als secretaris-generaal Knut Einar Larsen, hield haar jaarlijkse bijeenkomst in Japan. Het plaatselijke Icomos Japan stond in voor de practische organisatie. Vanuit drie historische centra, Nara, Kyoto en Himeji werden sites bezocht waar houtstructuren in restauratie waren of bepaalde restauratieproblemen zich stelden.

Om het monumentenbestand in Japan enigszins te begrijpen, moet men weten dat er in dat land voornamelijk twee grote erediensten zijn: de Shinto als oorspronkelijke Japanse eredienst en het later ingevoerde Bouddhisme.

Verder zijn er uiteraard de wereldse residenties van de vroegere machthebbers en de versterkte kastelen. Het Japans architecturaal erfgoed bestaat bijna uitsluitend uit houtbouw en kadert in de traditionele voorkeur om gebouwen op te trekken in *"soft"* materiaal (hout, papier, zijde, riet,..).

De meest heilige plek in Japan is *Shingu*, waar de eeuwenoude *Ise*-schrijnen van de Shinto-eredienst staan. Het heiligdom, dat teruggaat tot de 7de eeuw, bestaat uit een geheel van ingangspoorten, bruggen, schrijnen en andere gebouwen, die als originele specifiteit hebben dat ze vanaf hun ontstaan tot nu elke twintig jaar volledig gereconstrueerd worden als symbool van de eeuwige regeneratie van de geest. 1993 was het jaartal van de jongste heropbouw. Deze reconstructie moet men zich als volgt voorstellen: de voorbereidingen beginnen jaren op voorhand met het uitzoeken, vellen en bewerken van de zowat 16.000 Japanse cypressen, die voor deze wederopbouw nodig zullen zijn. Elk van deze stappen gaat met prachtvolle rituelen gepaard, waarbij pelgrims uit het hele land toestromen.
Het centrum van het heiligdom is omgeven met een houten hekken en enkel toegankelijk voor de priesters. Wanneer alle gebouwen van het terrein herbouwd zijn en in een lange nachtelijke ceremonie de heilige voorwerpen van de oude schrijnen naar de nieuwe zijn overgebracht, worden de oude constructies ontmanteld en herbruikt in andere shinto-schrijnen van het land. Het sacrale heeft ondertussen ook bezit genomen van de materie en dit *"afgedankte"* bouwmateriaal wordt met het grootste respect behandeld. Deze schrijnen en andere bouwsels zijn, zoals gezegd, opgetrokken in het mooie witte hout van de Japanse cypres. Verder wordt er gebruik gemaakt van verguld metaal als afdekking van de balkeinden buiten en Japans papier voor binnen. De daken liggen op een bamboe en rieten vlechtwerk en zijn bedekt met riet. De gebouwen zijn verheven van de grond en rusten op stenen.
Ook de inhoud van de schrijnen wordt hernieuwd, zoals het vergulde zwaard met edelstenen, de spiegel, een paardsculptuur en dergelijke.
Het voordeel van deze zich steeds herhalende reconstructies is dat de traditionele werkwijze en het vakmanschap perfect bewaard blijven.

De oude vestigingen van het bouddhisme stellen uiteraard andere problemen van conservatie en restauratie, omdat hier het beginsel van de systematische reconstructie niet wordt toegepast.
Het bouddhisme werd vanuit zijn bakermat Indië via China en Korea geïmporteerd vanaf de Asuka-periode in 552. Samen met de godsdienst werd eveneens de Chinese architectuur ingevoerd, die herkenbaar is aan een veel grotere hang naar kleur en decoratie, zeer verschillend van de gedepouilleerde en eenvoudige vormentaal van de Japanse architectuur.

Eén van de oudste bouddhistische vestigingen in het land is *Horyu-ji* in *Nara*, één van Japans oude hoofdsteden. De belangrijkste gebouwen in dit complex zijn de grote hal van twee verdiepingen en de pagode van vijf verdiepingen. Er zijn hier gebouwen bewaard uit de verschillende periodes van de bouwgeschiedenis en elk gebouw heeft zijn eigen functie: keuken, badhuis, lectuurhal, ontvangsthal,..
Horyu-ji bewaart de oudste houten constructies ter wereld. Ze dateren uit de 8ste eeuw (in China is het oudste houten gebouw uit de 9de eeuw).
Eén van die oudste tempels ging in 1949 in de vlammen op. Het ging om een tempel uit de 8ste eeuw met gelijktijdige muurschilderingen, waarvan de kwaliteit kan vergeleken worden met deze van Ajanta.
Het cynische van het verhaal is dat de brand ontstond door een electrisch ongeluk met een verwarmingskussen, gebruikt door de restaurateurs die na de oorlogsperikelen de restauratie van deze eeuwenoude muurschilderingen hadden aangevat. Van deze tempel rest niets dan zwartgeblakerde balken en muurschilderingen waarvan de pigmenten verbrand en monochroom geworden zijn. Dit verminkte bouwwerk werd als dusdanig bewaard, na consolidaties van het verbrande hout met polyvinylacetaat. Er werd gewoon een gebouw errond opgetrokken om het af te schermen van de buitenlucht. Van de muurschilderingen, waarvan veel documentatie bestond, werden kopieën gemaakt, die in één van de andere tempels tentoongesteld zijn.

In de *Todai-ji*, eveneens in *Nara*, kan men bogen op het bezit van de grootste houtstructuur ter wereld, de zogenaamde *"Daibutsu-den"* uit de Edo-

Schilderingen op hout in de pagode (10de eeuw) van Daigo-ji in Kyoto (foto M. Buyle)

periode (1615-1867). De stichting dateert uit 728. De *"Daibutsu-den"*, die 50 m lang en 48 m hoog is, was oorspronkelijk veel ouder (Nara-periode 646-793) en zelfs veel groter, maar brandde tweemaal uit en werd heropgebouwd. Het vormt de huisvesting voor een enorm Bouddha-beeld in verguld brons.

Het Bouddhisme in Japan kent verschillende scholen en strekkingen. Het Zen-Bouddhisme werd geïntroduceerd door Shinran Shonin (1173-1263) en groeide uit tot de grootste en meest invloedrijke school in Japan. Een tempel boven het mausoleum van Shinran vormde het begin van de *Hongwan-ji*, een grote bouddhistische vestiging in het centrum van *Kyoto*. Dit is het oudste centrum van het Zen-bouddhisme in het land.
Hierrond werd een gans complex uitgebouwd met de traditionele drie ingangspoorten, waarvan één in Chinese stijl. Dit opvallend kleurig bouwsel is uitbundig met draken en andere figuren versierd. De grote audiëntiehal van 1630 is 203 matten groot (in Japan worden de maten van een interieur aangeduid door het aantal tatami-matten). De wanden worden gevormd door uitschuifbare geschilderde schermen. Met als ondergrond Japans papier en daarboven een volledige vergulding in goudblad werd hierop geschilderd met fijngemalen edelstenen als pigment: agaat, jade, parelmoer,..Als bindmiddel werd een lakachtige lijm gebruikt. De schilderingen stellen bomen, dieren en landschappen voor en zijn van uitzonderlijke kwaliteit. De schilderingen op de achterwand van de zaal, waar de keizer zijn bezoekers in audiëntie ontving, zijn geschilderd in een soort niet-perspectief, waarbij de figuren op de voor- en de achtergrond even groot zijn. Het was de bedoeling dat aldus de voorstelling, die het eerbewijs van de ouderen aan de jonge keizer voorstelt, de keizerlijke gastheer niet zou overstijgen.

De *Hongwan-ji* bewaart eveneens belangrijke tuinen, die vanuit de geopende schermen van de talrijke theesalons kon bewonderd worden. Het gebruikte type is dat van de zogenaamde *"droge"* tuin, waarbij de kiezelstenen het water en zelfs een waterval voorstellen. Ongewoon is dat het gebouw achteraan, de stichtershal, ook in het tuinontwerp en het uitzicht opgenomen is.

Deze *"founders'hall"* van 1000 matten (dus enorm groot) is bedekt met een dak van meer dan 10.000 afgeronde zware dakpannen. Tijdens het bakken wordt een soort natuurlijk glazuur gevormd, dat evenwel na verloop van jaren afslijt en begint door te lekken. De restauratie van dit dak werd voor dit jaar gepland en vereist een belangrijke financiële investering. De binnentuin bevat eveneens een 500-jarige boom, waar thans restauratiewerken uitgevoerd werden langs de wortels.

De *Hongwan-ji* bevat twee theatergebouwen. Dit zijn open constructies voor uitvoeringen van het No-theater. Eén ervan is het oudste van Japan. De stenen errond zijn zo geplaatst dat er geen echo is. De acteurs zijn perfect verstaanbaar voor de toeschouwers in de ontvangsthal, die vanuit deze salons met opengeschoven schermen de uitvoering volgen.

Kyoto bewaart tevens de oudste Shogun-residentie (17de eeuw) van het land, de *Nijo-jo*, de enige overblijvende samuraï-vestiging in Japan, gekenmerkt door zijn zeer eenvoudige bouwstijl. Alle functies van deze residentie hebben hun eigen gebouw. De ontvangstsalons zijn bereikbaar langs de zogenaamde *"nightingale-corridor"*, een houten gang waarin om veiligheidsredenen, de nagels zodanig in het hout geplaatst zijn dat bij het lopen een piepend geluid wordt voortgebracht dat op vogelgezang lijkt. Men kon de Shogun dus niet ongemerkt naderen.

De wanden van de ontvangstsalons bestaan, zoals gewoonlijk, uit beschilderde schuivende kamerschermen van papier, waarop eerst een laag goudblad en vervolgens de beschildering komt. Een veel voorkomende voorstelling is de spar, symbool van de sterkte en de onbuigzaamheid van de samuraï-krijgers.

In de *Nijo-jo* is een atelier gevestigd, waar copieën van deze schermen vervaardigd worden. Dit gebeurt op scrupuleus-traditionele wijze door middel van calques en van de oude pigmenten (azuriet,malachiet,..) en bindmiddelen. Na gecopiëerd te zijn, verdwijnen de originele *"screens"* in perfect georganiseerde en geclimatiseerde depots. Wat ons vreemd leek, is dat de oude, soms afschilferende en vervuilde verflagen, op geen enkele manier werden geconserveerd of gerestaureerd, alhoewel ze toch vaak in deerniswekkende toestand van bewaring verkeren. Vragen in die richting werden ontwijkend beantwoord. Uit respect voor de authentieke materie zouden ze hieraan niet willen raken.

In de *Daigo-ji*, een bouddhistische vestiging, die buiten *Kyoto* hoog boven in de bergen ontstaan is en oorspronkelijk meer dan 400 gebouwen rijk was, ontwikkelde zich gaandeweg een tempelcomplex naar de vallei toe.
In de oude pagode van vijf verdiepingen, daterend uit de 10de eeuw, waren oude schilderingen op het houtwerk van de binnenmuren en plafonds

Detail van een geschilderd kamerscherm in Chinese stijl - Daigo-ji in Kyoto (foto M. Buyle)

aanwezig. Deze stellen zowel figuren als decoratieve motieven voor.
Op enkele plaatsen was een soort gedeeltelijke reconstructie van de *"oorspronkelijke"* schildering uitgeprobeerd in zeer heldere kleuren. Het is niet bekend op welk soort onderzoeken deze reconstructies gebaseerd zijn en evenmin of het de bedoeling is om de volledige schildering op die wijze te *"hernemen"*. Het blijft ook beperkt tot de decoratieve lijsten en motieven, al is het contrast met de oude vergane figuratie wel zeer storend en weinig estetisch.

Dezelfde poging tot reconstructie van de schilderingen zagen we in de Feniks-hal van de *Byodo-in*, eveneens buiten *Kyoto*. De schilderingen op hout zijn meestal in zeer verweerde toestand van bewaring, hetgeen door hun datering (9de, 10de, 11de eeuw,..) niet zo verwonderlijk is. Er bestaat een tendens om copieën, bijvoorbeeld van beschilderde deuren, in de plaats te hangen en de originele stukken in de tempel of in andere gebouwen (zichtbaar of onzichtbaar) onder te brengen.

Deze Feniks-hal herbergt een 11de-eeuws houten Bouddha-beeld, volledig verguld en van een uitzonderlijke kwaliteit van houtbewerking.
Hetzelfde geldt voor de prachtige gepolychromeerde Boddhisatva-beeldjes, die zwevend op een wolk muziekinstrumenten bespelen.

Restauratie-atelier in de Nijo-jo te Kyoto. De oude beschilderde schermen worden gecopiëerd (foto M. Buyle)

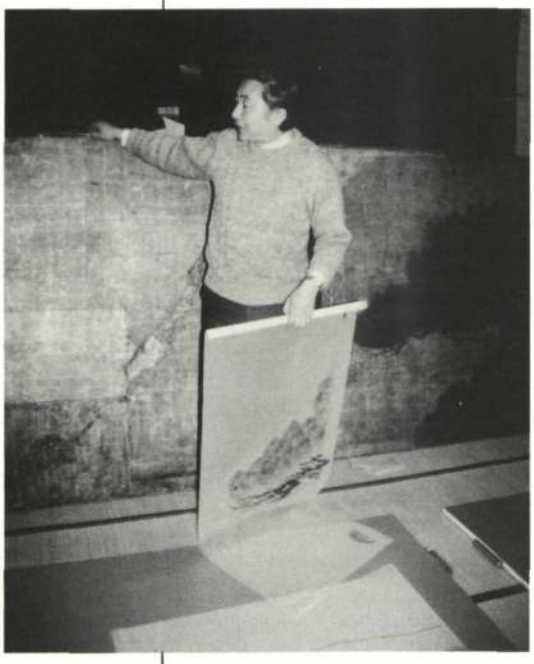

In het complex van de *Myoshin-ji* in *Kyoto* werd de restauratie van de *"keuken"* bezocht. De restauratiewerken worden zorgvuldig voorbereid, hierbij geholpen door het uitvoerig archief dat in deze tempels bewaard bleef. Een gebouw in restauratie is altijd volledig omgeven met een zelfgemaakte houten of bamboe stelling, die om en over het gebouw gezet wordt en ook een dak heeft. Er kan dus altijd voortgewerkt worden.
Een dak is trouwens noodzakelijk om te werken met gevoelige materialen als Japans papier en zijde voor de muren en de binnenafwerking.
Deze werf werd uitgevoerd door drie opzichters en zes schrijnwerkers. Deze laatsten bezitten een graad van overgeleverd vakmanschap, waarvan we hier in het Westen alleen maar kunnen dromen. Het ambacht, alsook het eeuwenoude houtbewerkingsgereedschap, wordt van generatie tot generatie doorgegeven. De rijkdom van een schrijnwerker is uitgedrukt in zijn hoeveelheid gereedschap, dat uiterst zorgvuldig en met liefde onderhouden en gekoesterd wordt en alleen door hemzelf wordt gebruikt.

Omdat al deze constructies in theorie demonteerbaar zijn, worden ze bij restauraties bijna altijd geheel of gedeeltelijk ontmanteld. De houten structuur wordt opgevuld met wanden die ofwel met een houten raster en zijdepapier zijn afgewerkt, ofwel met een bamboe vlechtwerk met leem- en strobepleistering, ofwel een soort adobe-stenen die op de werf zelf met leem en stro vervaardigd worden en met mortel van dezelfde samenstelling gevoegd.

De prefecturen van Kyoto en Nara zijn de enige in Japan die zelf een ploeg *"monumentenwerkers"* in dienst hebben. Dit zijn hoofdzakelijk ambachtsmensen uit de houtbewerking.

In de Japanse restauratie is er een tendens om terug te gaan naar de *"oorspronkelijke"* toestand, alhoewel er hiertegen enige kritiek van historici ter plaatse begint te groeien.
Deze terugkeer gebeurt wel enkel nà verantwoord vooronderzoek en als de toevoegingen niet belangrijk geacht worden. Een dergelijke terugkeer wordt aanzien als *"respect voor het originele gebouw en zijn ontwerper"*.

Door deze handelwijze komt de Japanse restauratie in aanvaring met het Charter van Venetië. Ook met andere artikels hebben ze duidelijk moeite, onder andere met de aanbeveling om toevoegingen in een herkenbare en hedendaagse stijl uit te voeren. Voor moderne bijgebouwen gebruiken ze enkel oude materialen en een traditionele vormentaal.
Hun kritiek op het Charter is -niet geheel ten onrechte- dat het opgesteld is vanuit het westers bouwkundig erfgoed, dat voornamelijk uit stenen constructies bestaat die uiteraard een andere aanpak vergen.

In *Kobe* werd het *Takenaka Carpentry Tools Museum* bezocht, bijna volledig door privé-firma's gesponsord.
Een uitgebreide verzameling van gereedschap voor houtbewerking wordt op een didactische wijze tentoongesteld. Video-programma's leggen de werking van elk instrument uit.

De laatste twee dagen van de bijeenkomst waren gewijd aan besprekingen, waarbij vooral tijd besteed werd aan het op punt stellen van de *"Code of Practice"* voor restauraties van hout. Belangrijke punten hierbij waren de aanbeveling om nieuw ingebrachte stukken hout te merken en te dateren. Dit wordt trouwens in Japan al eeuwenlang toegepast. Herbruik van balken uit andere gebouwen werd niet wenselijk geacht omwille van compatibiliteit met het originele materiaal en omdat het aanleiding kan geven tot latere verwarringen en misverstanden bij onderzoek van het gebouw.
Bij voorkeur wordt bij de restauratie dezelfde houtsoort aangewend.
Om hieraan tegemoet te komen, loopt in Japan een grootscheeps programma ven herbebossing, om materiaal klaar te maken voor de restauraties in de toekomst.
Er wordt eveneens voor gepleit om tesamen met het gebruik van origineel materiaal ook de traditionele houtbewerkingstechnieken en werktuigen te bevorderen waar mogelijk. Dit is de enige garantie op het behoud van het vakmanschap voor de volgende generaties.
De mooiste theorieën en de beste beschrijvingen bieden geen enkele garantie als er geen vakmensen zijn die de techniek nog beheersen.

Zoals te verwachten was, doet ook de ecologie zijn intrede in de restauratiewereld. Er wordt gepleit voor een verdere studie van traditionele hout-

beschermingen zoals verfsystemen, in plaats van veel energie te steken in het onderzoek naar nieuwe materialen. Syntetische materialen voor houtverharding en produkten tegen biologische aantasting (zwammen, schimmels, insecten,..) moeten met de grootste spaarzaamheid worden gebruikt. Eerst moet bekeken worden of het medicijn niet erger is dan de kwaal, met andere woorden of de aantasting een werkelijke bedreiging vormt voor het voortbestaan van het materiaal. Preventief behandelen van hout werd vrij negatief beoordeeld omdat de toxiciteit van deze produkten de omgeving, het gebouw en de mensen vergiftigt. Beter is het om de aantasting te documenteren en te controleren en pas in te grijpen als het niet meer anders kan.

De definitieve redactie van deze *"Code of Practice"* zal worden goedgekeurd tijdens de volgende bijeenkomst van het Icomos Wood Committee in 1995.
Beschermingen in Japan gebeuren op twee niveau's: de topmonumenten worden beschermd als *"national treasures"* en de belangrijke gebouwen als *"important cultural properties"*. Binnen een tempelcomplex, dat altijd uit zeer veel constructies bestaat, zijn er meestal beschermde gebouwen van deze twee soorten.

Wat enig is ter wereld, zijn de beschermingen van mensen die een uitzonderlijke graad van vakmanschap bezitten als *"living national treasures"*. Deze prachtige oosterse uitvinding om vakmensen te voorzien van deze eretitel, wees ons eens te meer op de onmisbare menselijke faktor in de uitvoering van restauraties. Het gaat er in laatste (eerste?) instantie toch altijd om de ambachtsmensen die de opdracht zullen moeten uitvoeren. Tussen haakjes, deze titel van *"living national treasure"* is louter honorifiek. Levende beschermde monumenten of niet, deze bescheiden toppunten van vakmanschap werken, net als hun andere collega's op de werf, de lange Japanse werkdag uit. Respect is hun enige vergoeding.

Marjan Buyle

VLAAMS MONUMENT 1994

De Vlaamse minister Johan Sauwens, bevoegd voor Monumenten en Landschappen, zal in het kader van zijn beleid en ter gelegenheid van de Open Monumentendag 1994 een prijs toekennen aan een onlangs gerestaureerd, beschermd monument dat door zijn hergebruik als een hefboom fungeert voor zijn omgeving.

Voorwaarden:
het moet gaan om een:
- beschermd monument;
- deskundig gerestaureerd;
- met een actuele, eventuel nieuwe functie;

De jury wordt gevormd door de leden van de centrale commissie van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen van het Vlaamse Gewest. Zij zullen 5 genomineerden uitkiezen. Minister Sauwens zal uit de 5 geslecteeerden een winnaar bekend maken op de officiële opening van de Open Monumentendag, op 1 september 1994.

De prijs is tweeledig en bestaat enerzijds uit een bedrag van 100.000 frank en anderzijds uit een symbool dat aan het winnende monument zal worden aangebracht.
Komt uw monument voor deze prijs in aanmerking, stuur dan vóór 30 mei uw kandidatuur naar:

"Vlaams Monument 1994"
Bestuur Monumenten en Landschappen - Zandstraat 3 - 1000 Brussel -
Tel.: 02/209.27.19 -
Fax.: 02/209.27.05.

Uw aanvraag dient vergezeld te gaan van enkele foto's, vijf recent opgenomen diapositieven, een korte beschrijving van het monument, van de restauratie en van de betekenis die het monument thans heeft voor zijn omgeving.

VLAAMS CENTRUM VOOR AMBACHT EN RESTAURATIE

In het jaar 1993 werd het Vlaams Centrum voor Ambacht en Restauratie (VCAR) opgericht. Dit Centrum is een initiatief van onder meer de Koning Boudewijnstichting, de Monumentenwacht Vlaanderen, de Vlaamse Confederatie Bouw (VCB) en het Wetenschappelijk en Technisch Centrum voor het Bouwbedrijf. Het wordt gesteund door Vlaams minister Johan Sauwens bevoegd voor Monumenten en Landschappen.
Het VCAR wil bijdragen tot de valorisatie van het roerend en onroerend cultureel erfgoed en dit in het bijzonder door de bevordering van het voortbestaan en de kwaliteit van het ambacht in de restauratie- en renovatiesector. Het zal zijn opdracht vervullen door coördinatie, informatie en opleiding; dit alles voor wat de praktijk de theorie en het algemene kader rond ambacht en restauratie betreft
Aan de oprichting van het VCAR gingen, onder de auspiciën van de Koning Boudewijnstichting en in samenwerking met het Hoger Instituut voor de Arbeid (HIVA) en de VCB, verscheidene onderzoeken vooraf. De belangrijkste resultaten hiervan werden gepubliceerd in een reeks *Cahiers Ambacht en Restauratie* die thans, in het kader van zijn informatieopdracht, wordt voortgezet door het nieuwe Centrum.
De eerste twee cahiers *Een Inventaris van opleidingen in Vlaanderen* en *Een Toekomst voor het Ambacht* verschenen in augustus 1992. Op 28 januari jongstleden werden de twee volgende nummers voorgesteld.

In het cahier *Scholing en Arbeidsmarkt* wordt ingegaan op de arbeidsmarkt voor de betrokken beroepsgroepen, zij het in de eerste plaats vanuit de aanbodzijde bekeken. Inhoudelijk is het cahier gebaseerd op een survey naar de arbeidsmarktpositie van afgestudeerden in restauratietechnieken op secundair niveau.

Cahier 3 *Kwalificaties van Werknemers in het Bouwbedrijf*, sluit aan bij Cahier 2, dat vooral de aanbodzijde besprak. Het rapporteert over het onderzoek naar de vraagzijde, met andere woorden de restauratiebedrijven, meer bepaald in de bouwsector. Hiervoor werkte het HIVA samen met de VCB. Het gaat om een onderzoek naar het verschil tussen gevraagde en aangeboden kwalificaties.
De onderzoeksresultaten
Vanuit de aanbodzijde bekeken, gebeurt de overgang van schoolse vorming naar arbeidsmarkt niet onder de vorm van direct en strikt aanslui-

tend werk. Een grote groep vindt wel werk dat aansluitend is in de brede zin. Ervaringskennis speelt kennelijk een dusdanig belangrijke rol dat de overgang naar een strikt aansluitende job pas enkele jaren na het afstuderen mogelijk wordt.
Meer flexibele opleidingsformules die een grotere kans op doorstroming naar de arbeidsmarkt garanderen, zijn het deeltijds onderwijs en het industrieel leerlingenwezen. Momenteel is er slechts één school die deeltijds onderwijs (gecombineerd met werk in een steenhouwerij) aanbiedt.
Het industrieel leerlingenwezen valt onder de bevoegdheid van de door de werkgeversorganisaties en vakbonden samengestelde leercomités. Het initiatief tot opleidingen gekoppeld aan tewerkstelling ligt in principe bij de bedrijven. Omdat de opleiding evenwel als collectief goed wordt beschouwd, zullen de sociale partners in voorkomend geval nagaan of de vraag hiernaar ook bestaat bij andere bedrijven in dezelfde streek. Enkel dan kan een opleiding worden opgestart.
Tot op heden was dit niet het geval, maar hier zijn dus mogelijkheden voorhanden.
Vanuit de vraagzijde bekeken komt polyvalentie naar voren als de meest opvallende eis. De recrutering en de opleiding van restauratiepersoneel gebeurt vooral bedrijfsintern.
Vanuit de bedrijven dient ook een inspanning te gebeuren om het imago van het restauratieberoep meer geprofileerd te propageren. De ongunstig ogende werkomstandigheden en het conjuncturele karakter van de bouwactiviteiten weerhouden de jongeren dikwijls van een studierichting die naar de bouwsector leidt. De positieve kant, met name de kans al werkend een onvervreemdbare kwalificatie op te doen, zou meer in de schijnwerpers moeten komen. De problematiek van toewijzing van opdrachten aan bekwame restaurateurs en van het vinden van bekwame arbeidskrachten leidt naar een mogelijk toekomstscenario waarin een meer flexibele koppeling tussen opleiding en werk het hoofdmotief vormt. Dit geldt zowel voor opleiding van jongeren als van werkende en werkzoekende volwassenen. Het bedrijfsleven en de bestaande stelsels van volwassenen-educatie en onderwijs dienen hiertoe nauwer op elkaar betrokken te worden. Het VCAR kan hier een coördinerende rol spelen.

GIERLE: HERAANLEG VAN DE *"SINGEL"* IN DE BESCHERMDE DORPSKOM

Op 3 december 1993 werd door minister Kelchtermans de laatste hand gelegd aan de vernieuwde doortocht van de Gewestweg door Gierle bij Lille. Inderdaad diende de minister de laatste, nog ontbrekende kasseisteen in het wegdek aan te brengen. Juist omwille van deze kassei was dit geen alledaagse gebeurtenis. Het is immers vrij uitzonderlijk dat bij vernieuwing van wegen nog kasseien worden gebruikt.

De vernieuwing bij de heraanleg van menig dorpscentrum bestaat er immers meestal juist in dat de als hinderlijk ervaren kasseien naar de stortplaats worden gevoerd en vervangen worden door betonklinkers.
Te hobbelig voor wankele voetgangers, te glibberig voor fietsbanden en te lawaaierig voor doorrazend autoverkeer, zijn de meestgehoorde klachten.
In Gierle was er gelukkig het koninklijk besluit van 29 december 1978 dat de gehele dorpskom, dit driehoekig gevormd dorpscentrum van Frankische oorsprong, als dorpsgezicht beschermt.

De aanleiding voor de bescherming was destijds het plan van het Bestuur voor Bruggen en Wegen om een nieuwe rijksweg van Lille naar Turnhout kaarsrecht door het dorp te trekken. Daardoor zou ten zuiden van de kerk de kerkhofmuur verdwijnen, zouden de kastanjebomen bedreigd zijn en zou een gedeelte van het gemeentehuis evenals een typische herberg moeten worden gesloopt.

Tegen dit plan rees protest met als gevolg dat in het *Jaar van het dorp* de oude dorpskom beschermd werd tesamen met de bescherming van de *Latijnse school* en de *jeneverstokerij* als monument.

De landelijke dorpskom van Gierle bestaat uit een ringweg – de Singel – rond de Onze-Lieve-Vrouwkerk, het kerkhof en de aangrenzende Latijnse school en jeneverstokerij. Uit het verslag van een *"briefwisselend"* lid van de Koninklijke Commissie voor Monumenten en Landschappen en foto's maken we op dat het dorp er anno 1972 nog heel landelijk bij lag en dat de steenweg de enige verharding was in zijn *"aardige"* omgeving.
Ten oosten van de Latijnse school bleef dit dorpslandschap met enkele grote lindebomen en een noordkempische oude schuur ook vandaag nog het meest ongerept. De steen- of ook kasseiweg bleef behouden, zij het overgoten met een laag asfalt.
De aarden omgeving werd in de loop van de tijd grotendeels verhard met betonklinkers en betontegels.

Bij de recente heraanleg werd het geregionaliseerde Bestuur der Wegen erop gewezen dat het oude bestratingsmateriaal in de beschermde zone diende te worden aangehouden en dat voor fiets- en voetpaden best gebakken klinkers en geen betonklinkers zouden worden gebruikt. De aanleg diende bovendien zo sober mogelijk te worden opgevat. In een op zich fraaie omgeving als deze is een gekunstelde aanleg met sierverbanden, straatmeubilair, bloembakken, wegverspringin-

Lille-Gierle: Singel-heraanleg van de doortocht

gen, aangeduide parkeerplaatsen en verkeersdrempels overbodig.
De heraanleg werd met zorg uitgetekend en uitgevoerd door het Bestuur der Wegen en het resultaat mag gezien worden. Hoewel er werd vernieuwd is het toch alsof hier de tijd is blijven stilstaan en de moderne rage van de kleurige betonstraatstenen aan dit dorp is voorbijgegaan. En wat meer is: het contrast van de nieuwe straat met de oude bebouwing is niet te sterk, de gevels passen nog bij hun straat en hoeven zich niet te schamen om hun ouderdom.

Anne Malliet

STICHTING GLASKUNST INFORMATIE- EN DOCUMENTATIECENTRUM

Op 28 januari 1994 werd in Baarle-Hertog het Belgische luik van het Glaskunst informatie- en documentatiecentrum, kort G.I.C., boven de doopvont gehouden. Na een bezoek aan de Sint-Remigiuskerk, waar de meesterlijke glasramen van Jos Hendrickx voor de juiste stemming zorgden, ondertekenden de stichtende leden de statuten van de nieuwe v.z.w.
De vereniging die tot doel heeft de conservatie en restauratie van de glazenierskunst te bevorderen richt haar werking op het volledige Nederlandse taalgebied en neemt in Vlaanderen de vorm aan van een *"v.z.w."* en in Nederland van een *"stichting"*.

Het doel van de nieuwe Belgisch-Nederlandse vereniging is onderzoek, conservatie en restauratie van glazenierskunst te bevorderen onder meer door:
- inventarisatie van glasramen, glasraamfragmenten en bronnen voor de historische studie van het onderwerp;
- het bijeenbrengen van documentatie, zowel technisch als historisch, en het ter beschikking stellen ervan;
- het actief verspreiden van informatie via colloquia, tentoonstellingen, publikaties enzoverder;
- het steunen van de wetenschappelijke studie van restauratie- en conservatiemethoden;
- het stimuleren van de samenwerking tussen deeldisciplines en gelijkgestemde binnen- en buitenlandse organisaties.

Voor een jaarlijkse werking wordt een begroting van 2 x 1.125.000,- bfr. vooropgesteld. Daarmee zouden secretarissen, één in Antwerpen en één in Amsterdam, kunnen worden aangesteld door de vereniging.
Voor die werkingskosten werd aangeklopt bij de overheid voor financiële steun. Dit leverde voorlopig alleen een subsidie van 450.000,- fr. op voor wetenschappelijk onderzoek door het Brussels hoofdstedelijk gewest.
Daarmee wenst de vereniging te kunnen beginnen met het maken van een inventaris van het Brussels glasraamerfgoed. Men wil ook werk maken van de biografische studie van de Brusselse glazeniersateliers uit de vorige eeuw die bijzonder actief waren in Vlaanderen en Nederland. Zo hoopt de vereniging meteen een belangrijk aspect van de historische banden tussen Vlaanderen en Nederland voor de glasraamproduktie en -restauratie te kunnen onderzoeken. Voor dit project zullen de huidige middelen onvoldoende zijn en daarom hoopt de stichting dat de Vlaamse en de Nederlandse overheid toch nog hun steun en medewerking zullen toezeggen.

Voor vragen naar informatie maar ook voor het aanbrengen van informatie en documentatie kan men zich wenden tot één van beide secretariaten:
- G.I.C. vzw - T.a.v. Joost Caen, Mutsaertstraat 31, 2000 Antwerpen
- Stichting G.I.C. - T.a.v. Ton Jütte, CL-Gabriël Mutsustraat 8, 1071 EA Amsterdam (Nederland)

EUROPA NOSTRA AWARDS 1993. DE RESTAURATIE VAN DE ANTWERPSE ONZE-LIEVE-VROUWEKATHEDRAAL EN VAN DE BOURLA-SCHOUWBURG BEIDE BEKROOND MET EEN MEDAILLE

Op 24 januari 1994 maakte Europa Nostra de winnaars bekend van de jaarlijkse Europa Nostra Awards voor restauratie en conservatie 1993. Uitzonderlijk werden twee Belgische inzendingen bekroond met een medaille. Uit meer dan 150 inzendingen uit 19 Europese landen immers koos de internationale jury onder voorzitterschap van Prof. James Dunbar-Nasmith, de restauratiewerken van de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal en van de Bourlaschouwburg, beide in Antwerpen, naast vier andere Europese projecten, met name het San-Zeno-klooster te Verona (Italië), het Linarespaleis te Madrid (Spanje), de Nora-Pershyttansite (Zweden) en het Fyviekasteel, Turriff (Groot-Brittannië).
De Antwerpse Onze-Lieve-Vrouwekathedraal kreeg de onderscheiding voor de historisch-wetenschappelijke aanpak van de restauratiewerken. Ook de nauwgezette en zeer vakkundige restauratie van de Rubens-triptieken maakte grote indruk.
Het project Bourlaschouwburg kon de jury bekoren door de respectvolle conservering van de second-empirezaal en van het unieke, nog oorspronkelijk bewaard gebleven theatermechanisme. Ook het frisse hedendaagse kleedje van de vernieuwde rotondetoegang werd door de jury bijzonder gewaardeerd.

Europa Nostra is een onafhankelijke Europese vereniging die meer dan 200 organisaties samenbrengt die zich bezighouden met het behoud van het erfgoed in 29 Europese landen. Hiervoor onderhoudt de vereniging nauwe contacten met de Europese Gemeenschap en de Europese Unie. De voornaamste doelstellingen van de vereniging zijn de bescherming en de verbetering van het Europese architectonisch en natuurlijk erfgoed, het bevorderen van hoge kwaliteitscriteria voor architectuur en stads- en landschapsplanning en de verbetering van het milieu in Europa.
Het Europa Nostra Restauratiefonds ondersteunt kleinschalige restauratieprojecten.

Antwerpen, Bourlaschouwburg

Het Europa Nostra Award Scheme werd gestart in 1978 en kent prijzen toe aan projecten die een buitengewone bijdrage leveren aan het behoud en de verbetering van het architectonisch en natuurlijk erfgoed van Europa.

Madeleine Manderyckx

Inzendingen voor het Award Scheme 1994 kunnen voor 1 juni 1994 ingediend worden.
Voor verdere informatie kan contact opgenomen worden met:
Belgica Nostra -
Mevrouw Christiane Van Jole -
Jacobuslei 102 te 2930 Brasschaat.
Tel.: 03/651.76.67.
Fax.: 03/652.00.47

OPEN-DEUR DAGEN/TUINEN KASTEEL HEX

Het Kasteel van Hex werd gebouwd in de 18de eeuw en wordt omringd door diverse stijl- en landschapstuinen uit dezelfde periode.
Tuinarchitectuur en beplanting zijn door de eeuwen heen bewaard gebleven en met zorg onderhouden;
een collectie oude en botanische rozen van over de 250 soorten (gedeeltelijk nog de originele 18de-eeuwse struiken), een moestuin van 2 hectare met bijhorende en nog in gebruik zijnde groentekelder en een park in Engelse landschapsstijl vormen daarbinnen slechts enkele hoogtepunten.
Gedurende de *open-deur dagen* hebben bezoekers toegang tot de Franse stijltuinen, met onder meer de rozencollectie, de moestuin en het Engelse landschapspark. Er zijn folders met wandelplannen door tuinen en park beschikbaar.

Speciale *Rozendagen* worden gehouden op 4 en 5 juni 1994, terwijl het *Weekeinde van de Moestuin* plaatsvindt op 24 en 25 september 1994 en gewijd zijn aan rozen èn fruit(bomen) en groenten, zowel eetbaar als decoratief.
Op 4 juni zal een nieuwe roos, gecreëerd door Louis Lens, die de naam van Gravin Michel d'Ursel zal dragen, feestelijk ten doop worden gehouden.
Het is de bedoeling enerzijds het publiek in de gelegenheid te stellen kwalitatief hoogwaardige en exclusieve produkten te verwerven en anderzijds een trefpunt te zijn voor specialisten, beide binnen het kader van de collecties in de tuinen van Kasteel Hex.
Er zal een plattegrond met gegevens van de exposanten beschikbaar zijn. Daarnaast worden exposities en lezingen georganiseerd, die betrekking hebben op het thema.
Kasteel Hex, gelegen in de Limburgse gemeente Heers (België), in de driehoek Tongeren, Borgloon, Oreye/Oerle is bereikbaar via:

- autobaan E40 Brussel-Luik, afrit 29 (Borgworm/Tongeren); richting Tongeren staat Heks aangeduid op de Romeinse Kasseibaan die van Oerle/"Oreye" naar Tongeren loopt;
- autobaan E39 Antwerpen-Luik, afrit 29 (Hasselt Oost/Tongeren), richting Tongeren volgen, in Kortessem Borgloon aanhouden en in Borgloon richting Heers.

zaterdag 4 en zondag 5 juni 1994
zaterdag 18 en zondag 19 juni 1994
zaterdag 24 en zondag 25 september 1994
open van 10 tot 18 uur
toegang 200,-fr. (tot 12 jaar gratis)
honden niet toegelaten.

Voor eventuele inlichtingen kunt u zich wenden tot Kasteel Hex, tel.: 012/744615 maandag tot en met vrijdag van 9 tot 12 uur, fax: 012/744987

EEN NATUURVRIENDELIJKE TUIN

Op woensdag 2 maart werd de provinciale sensibiliseringscampagne *De natuurvriendelijke tuin* aan de pers voorgesteld. Deze campagne kwam tot stand dankzij de samenwerking met het Limburgs Provinciaal Natuurcentrum en het Regionaal Landschap Kempen en Maasland. De campagne wordt mede ondersteund door de Vereniging voor Ecologische Leef- en Teeltwijze (Velt) die op dit vlak heel wat ervaring heeft.
Dat de zorg voor de natuur en het leefmilieu een belangrijk aandachtspunt van het Provinciebestuur is, werd reeds in diverse sensibiliseringscampagnes onderstreept. Denken we maar aan de campagne ter bescherming van de kleine landschapselementen en de activiteiten rond de Groene Wenselijkheidskaart.
Maar veel dichter bij huis, in onze eigen tuin, kunnen wij allemaal ons steentje bijdragen. Een tuin die ecologisch in evenwicht is en aansluit bij het omringend landschap is duurzaam, onderhoudsvriendelijk en kostenbesparend.
De drie sleutelbegrippen van de campagne zijn: *"geen gif, plant inheems en doe zo weinig mogelijk"*.
Met een kleurige affiche en een brochure boordevol tips, suggesties en nuttige informatie wordt aangetoond dat deze sleutelbegrippen ook in de praktijk kunnen worden toegepast. Je eigen tuin dient echter niet om de haverklap schoongemaakt te worden. Planten die er zich thuis voelen, vragen weinig onderhoud en creëren een harmonieus en esthetisch geheel. Dit heeft niets te maken met gemakzucht of gebrek aan zorg.
Een doordachte plantenkeuze en een tikkeltje verdraagzaamheid, bannen het gebruik van sproeistoffen voorgoed naar het verleden.
De affiches worden dankzij de enthousiaste medewerking van de gemeentelijke milieu- en groendiensten op de meest strategische plaatsen opgehangen. Een cartoon verwijst naar de gedetailleerde brochure.

Een greep uit de inhoud: Welke zijn vijf goede redenen om voor inheemse planten te kiezen? Wist u dat Brandnetelextract even efficient is bij de bestrijding van bladluizen? Welke elementen van een natuurvriendelijke tuin zijn mits enkele kleine inspanningen te realiseren? Wist u al dat een egel massa's schadelijke insekten voor u uit de weg ruimt?
Kortom, in een natuurvriendelijke tuin voelen planten, dieren en .. mensen zich goed.
"Vecht niet tegen de natuur, maar werk ermee samen" is dan ook het motto van de campagne, en een uitnodiging om de brochure aan te vragen:

Provinciaal Natuurcentrum - Zuivelmarkt 33 - 3500 Hasselt.
Tel.: 011/21.02.66.
Fax: 011/23.50.90
Regionaal Landschap Kempen en Maasland - Grote Baan 27 - 3530 Houthalen-Helchteren.
Tel. 011/24.61.47-48.
Fax: 011/24.61.49

OPENBAAR KUNSTBEZIT IN VLAANDEREN

Enkele weken geleden werd de jaargang 1994 van dit nog steeds onvolprezen tijdschrift op lokatie ingezet met een eerste aflevering, gewijd aan het Kasteel van Gaasbeek.
Wie vandaag het kasteel van Gaasbeek bezoekt, waant zich in de middeleeuwse tijden. Toch was dit majestatische slot, dat teruggaat tot de 13de eeuw, op het einde van de vorige eeuw nog net geen ruïne.
De toenmalige eigenares, Markiezin Arconati Visconti (geboren Marie Peyrat) resideerde hoofdzakelijk in Parijs en Milaan. In 1887 besloot zij een deel van haar aanzienlijk fortuin te besteden aan de grondige restauratie – voor sommige delen was het veeleer 'herbouwen' – van het kasteel van Gaasbeek, dat eeuwen had toebehoord aan de familie van haar jong gestorven man Giammartino Arconati Visconti. Enkele jaren na haar laatste bezoek in 1913 schonk zij het kasteel aan de Belgische Staat.
Herman Vandormael, huidig conservator, neemt de lezer mee op een boeiende tocht door de geschiedenis van het kasteel van Gaasbeek.
Journalist Laurens De Keyzer maakt een kasteelwandeling. Samen met hem ontdekt de lezer niet alleen de talrijke kunstschatten bewaard in de vele kamers, hij proeft ook de sfeer en de poëzie van lang vervlogen tijden.
Jos Vandenbreeden, directeur van het Sint-Lukasarchief Brussel, verhaalt in zijn bijdrage over de heropstanding van het kasteel van Gaasbeek, einde 19de eeuw. Onder leiding van architect en decorateur Charle Albert herbouwden honderden vaklui het bouwvallige kasteel tot een monumentale burcht.
Naast het *OKV-Mededelingenblad*, de *OKV-Museumkaart*, een stijlvolle *Opbergband* en besprekingen of intervieuws op de *BRTN-radio*, vormen de driemaandelijkse OKV-afleveringen zelf uiteraard de hoofdbrok van Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen.
Dit jaar zullen ze achtereenvolgens handelen over:
Aflevering 94/2: *Hans Memling*, door Hilde Lobelle;
Aflevering 94/3: *Provinciaal Gallo-Romeins Museum in Tongeren*, door Robert Nouwen;
Aflevering 94/4: *Fragmenten van fotografie in België, 1980-1994*, door Pool Andries, Johan Swinnen en Karel van Deuren;
Extra aflevering: *Gotische beeldhouwkunst*, door Jan Klinckaert.

Een jaarabonnement op Openbaar Kunstbezit in Vlaanderen kost 700,-fr. voor 4 afleveringen
+ 4 "Mededelingen"
+ een Museumkaart.
Een opbergband (biedt plaats aan één jaargang) kost 270,-fr.
Bestellen kan door storting op nr. 448-0007361-87 van Openbaar Kunstbezit Vlaanderen, met de vermelding, "jaargang 1994".
De afleveringen zijn ook los te verkrijgen door storting van 200,-fr. op rekeningnummer 448-0007361-87 van OKV met vermelding van het gewenste nummer.
De beschikbare nummers worden vermeld in de Mededelingenbladen.

LANGS VLAAMSE WEGEN

De eeuwenoude Dries van Mazenzele-Opwijk...
De Graventoren in Rupelmonde...
Het brouwerijmuseum 'De Snoek' in Alveringem...
Het kasteel in Turnhout...
De glooiende hellingen van Borgloon...

Het zijn stuk voor stuk elementen van ons rijk cultureel erfgoed.
En precies om je op het spoor te brengen van die vaak onbekende monumenten en landschappen is er *Langs Vlaamse Wegen*.
Met Langs Vlaamse Wegen kom je in contact met waardevolle monumenten en landschappen. Een fraaie wandelbrochure of een handige fietskaart zorgt ervoor dat je over alle nodige informatie beschikt. Bovendien is er zowel op het vertrek- en aankomstpunt als onderweg animatie.
Muziekgroepen, tentoonstellingen, enz. geven aan Langs Vlaamse Wegen een feestelijk tintje, zodat er voor elk wat wils is. En ... dit is allemaal gratis!
Onder de deelnemers wordt daarenboven nog een aantal prijzen verloot, waaronder boekenpaketten en een midweeks verblijf in Limburg.
Voor de trouwe deelnemers aan Langs Vlaamse Wegen is er nog een extra. Zij kunnen een weekendarrangement in Nederland winnen.
Om hiervoor in aanmerking te komen, dien je er echter wel minimum driemaal bij te zijn.
Maar Langs Vlaamse Wegen is meer dan een ééndagsvlieg. Door het plaatsen van een fraai oriëntatiebord, waarop de voornaamste bezienswaardigheden en wandel- en fietsroutes aangeduid worden, kan in de toekomst elke bezoeker zijn weg vinden.
En op de belangrijkste monumenten wordt een sober – maar tegelijk kwaliteitsvol – informatiebordje aangebracht, waarop je een aantal wetenswaardigheden van het desbetreffende gebouw kan terugvinden.
Zo draagt Langs Vlaamse Wegen bij tot de uitbouw van een monumentenvriendelijk cultuurtoerisme in Vlaanderen.

Aan Langs Vlaamse Wegen kan je op drie manieren deelnemen:
• Door de Vlaamse Wandelaarsbond werd telkens een wandelroute van ongeveer 15 kilometer uitgestippeld. Met een handige folder in de hand vind je zonder problemen je weg doorheen de natuur. Voor deze ochtendwandeling kan je steeds vertrekken tussen 9 u en 10 u op het Marktplein. Er is tevens een picknickgelegenheid voorzien, zodat je in de namiddag ook nog kan deelnemen aan de monumentenwandeling.

• *Een monumentenwandeling.*
Een route van zo een 4 à 8 kilometer leidt je langs de voornaamste monumenten van elke gemeente. Een kleurrijke brochure en duidelijke wegwijzers helpen je op pad. En om je 'monumentenhonger' te stillen, zijn er gidsen die op enkele plaatsen uitleg verschaffen. Om te kunnen deelnemen, kom je tussen 14 u en 15 u naar het Marktplein.
• *Een fietsroute.* Hou je meer van fietsen? Geen enkel probleem. Je kan ook telkens een fietsroute van ongeveer 30 kilometer afwerken, waarbij je zowel waardevolle monumenten als mooie landschappen ontmoet.
De handige fietskaarten, een duidelijke signalisatie en enkele begeleiders zorgen ervoor dat niemand van het rechte pad afdwaalt. Ook hiervoor is de start voorzien tussen 14 u en 15 u op het Marktplein.

Langs Vlaamse Wegen
Opwijk 24 april 1994 - Rupelmonde 29 mei 1994 - Amsterdam 5 juni 1994 - Alveringem 3 juli 1994 - Turnhout 25 september 1994 - Borgloon 16 oktober 1994.

info: VTB-VAB Sint-Jacobsmarkt 45-47 - 2000 Antwerpen.
Tel. 03/220.32.22

BESCHERMINGEN

BESCHERMING VAN DE 'MEANDER' VAN VORSDONK-TURFPUTTEN TE AARSCHOT-GELRODE

Op 2 maart 1994 werd door de Vlaamse minister van Verkeer, Buitenlandse Handel en Staatshervorming, Johan Sauwens, het besluit getroffen tot wettelijke bescherming *("rangschikking")* als *landschap* van de *"meander"* van Vorsdonk-Turfputten te Aarschot-Gelrode, een gebied van circa 140 hectaren. De aanzet daartoe werd gegeven op 5 juli 1993 door de betekening van het rangschikkingsvoorstel aan de betrokken eigenaars en openbare besturen (onder meer het stadsbestuur van Aarschot). Op enkele details na stemt het nu beschermde gebied echter ook overeen met datgene waarvoor in 1982 een rangschikkingsprocedure werd ingezet maar om diverse redenen nooit voltooid.

Het landschap Vorsdonk-Turfputten werd in de eerste plaats beschermd omwille van zijn uitzonderlijk belang voor de studie en de kennis van de vorming, evolutie en geomorfologie van de Demer en de 'Vlaamse Vallei' (die grosso modo samenvalt met de lagere gedeelten van het Scheldebekken) in haar geheel. Het maakt deel uit van een patroon van fossiele ingesneden meanders, dat nog niet ten volle werd ontcijferd. De oude meander van Vorsdonk-Turfputten verschilt qua vorm en afmeting niet alleen van de in de vallei talrijk aanwezige *"coupures"* van vrije meanders, maar ook van de ingesneden laatglaciale meanders langs de benedenloop van de Dijle (onder meer de 'Putten van Fonteyn' en de in 1993 beschermde Blaasberg te Tremelo, de Broekelei te Keerbergen, het Cassenbroek te Bonheiden).

De uitgesproken variatie in bodem en waterhuishouding en de ligging van het gebied op het kruispunt tussen verschillende plantengeografische districten (het Kempische en het Brabantse) heeft een voor Vlaanderen uitzonderlijk floristische rijkdom tot gevolg: circa 425 soorten *"vaatplanten"*, waaronder een groot aantal zeldzame tot zeer zeldzame soorten uit kwetsbare en sterk bedreigde vegetatietypen. Het gaat hier vooral om voedselarme natte schraalgraslanden (met bijv. Zonnedauw, Brede en Gevlekte orchis, Trilgras), verlandingsmoerassen (met bijv. Moeraswederik en Waterdrieblad) en elzenbroeken (met o.a. Koningsvaren en Veenmossen).
Het elzenbroek van Vorsdonk-Turfputten behoort tot de best bewaarde in Vlaanderen.

Als men vroegere studies en excursierapporten in aanmerking neemt komt men tot een totaal van circa 480 soorten hogere planten. De thans verdwenen of bedreigde soorten (bijv. Moeraskartelblad, Slank wollegras en Grote boterbloem) waren kenmerkend voor hooilanden, trilvenen, turfputten e.d. Deze half natuurlijke vegetaties werden vanaf de jaren 50 systematisch omgezet in populierenplantages of verruigden en groeiden dicht met opslag van bomen en struiken.
Het herstel van deze vegetaties vormt de hoofddoelstelling van de bescherming.

Deze vegetatiemozaïeken trekken een gevarieerde fauna aan. De meeste soorten zijn afhankelijk van moeras- en waterrijke omstandigheden en (in Vlaanderen) ipso facto bedreigd. Er werden bijvoorbeeld enkele sterk bedreigde vlindersoorten waargenomen, m.n. Zilveren maan en Grote Weerschijnvlinder. Er zijn ook waarnemingen van de Levendbarende hagedis, Hazelworm en Kamsalamander. Betrouwbare gegevens wijzen op het voorkomen van de Boomkikker tot circa 1950.

Het moerassig en ondoordringbaar karakter van een groot gedeelte van het gebied garandeert de nodige rust voor een rijk vogelbestand. De meeste vogelsoorten prefereren een parkachtig landschap, verschillende zijn typische moerasvogels. Voor Vlaanderen min of meer opmerkelijke broedvogels zijn Waterral, Wintertaling, Buizerd, Bosuil, Zwarte specht, Kleine bonte specht, Roodborsttapuit, Sprinkhaanrietzanger, Fluiter, Klapekster, Goudvink, Appelvink, Wespendief en Sperwer.

Het gebied is ook op historisch vlak belangrijk. Er werden sporen aangetroffen uit de steentijd. Bovendien zijn er de oude turfkuilen met een nog herkenbaar ontsluitingspatroon, dat teruggaat tot de periode van de turfstekerij. In het noordwestelijk gedeelte bevindt zich het kasteel *Ter Rivieren,* zetel van een belangrijke heerlijkheid die voor het eerst wordt vermeld in 1197.

Het beschermingsbesluit beroept zich ten slotte ook op de ongemene schoonheid van het gebied. Verschillende elementen spelen hierbij een rol, bijv. de steile beboste flank van de Eikelberg aan de zuidrand; het gevarieerde microreliëf, met name de talrijke *'donken';* de contrasten in de begroeiing, meer bepaald de sterk versneden bosranden en het voorkomen van bloemrijke graslanden tussen de beboste percelen. De 19deeeuwse parkaanleg rond de kastelen van Rivieren en Nieuwland vormt hierop een geslaagde aanvulling.

Roger Deneef

M&L CITAAT

"Wir wollen uns in Stein und Pflanze übersetzt haben, wir wollen in uns spazierengehen, wenn wir in diesen Hallen und Gärten wandeln".

Heinrich Nietzsche, *Fröliche Wissenschaft, Architektur der Erkennenden, Viertes Buch, Sanctus Januarius, 1882.*

Wij moeten ons in steen en planten hebben omgezet, wij willen in onszelf gaan wandelen, wanneer wij in deze hallen en tuinen kuieren.

4. Het gebruik in de 12de eeuw van een West-Europese trekweefstoel voor het brocheren van linnen weefsels met een ongekende manipulatie van de sempel.
5. Het experimenteren door Venetiaanse wevers van de 15de eeuw bij het scheren van de ketting voor hun zijden lampas.

Het leidt geen twijfel dat ook de studie van het textiel uit Herkenrode niet alleen deze bevindingen zal bevestigen, maar dat ze weer tot nieuwe ontdekkingen zal leiden op weeftechnologisch vlak. Het is namelijk zo dat de studie van de oude weeftechnologie nog maar enkele decennia oud is.

Alhoewel reeds veel teruggevonden en herontdekt werd blijven nog heel wat raadsels te ontcijferen. Deze studie kan enigszins vergeleken worden met een legpuzzel. We vinden aanwijzingen van onbekende technologische activiteiten die echter niet aan mekaar kunnen gekoppeld worden. De puzzel kan niet verder gelegd worden. Het vinden van dat ene stukje kan volstaan om hem verder af te werken.

We pleiten dan ook voor het systematisch behandelen van het textiel uit Herkenrode, zoals reeds gebeurde voor Tongeren en Sint-Truiden, door een werkgroep gevormd uit specialisten van de onderscheiden disciplines, die voor een dergelijk onderzoek in aanmerking komen: historici, kunsthistorici, chemici en textieltechnologen. De collectie weefsels uit Herkenrode zijn qua omvang en kwaliteit even belangrijk als de weefsels uit Sint-Truiden, Tongeren of Maastricht.

Sint-Truiden, detail van halfzijde samietweefsel Tx 30 met weefselfout. De keperbinding verandert verticaal van richting (foto K.I.K.)

BESLUIT

Uit het voorgaande mag voldoende blijken dat Limburg hier eens te meer bedeeld is met een rijke erfenis uit zijn verleden. In de schoot van de Provinciale Commissie voor Monumenten en Landschappen werd een werkgroep belast met het begeleiden van het toekomstig project dat tot doel heeft de textielverzameling van Herckenrode te ontsluiten.
Het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium heeft zijn medewerking toegezegd voor wat de restauratie betreft. Deze reliekenverzamelingen zijn het broze maar kostbare erfgoed dat herinnert aan de glorietijd van de prestigieuse abdijen en kapittelkerken in het Maasland. Aan de erfgenamen om dit geheel met vernieuwde aandacht en zorg te benaderen en te bewaren.

VOETNOTEN

(1) Borkopp B., *Die textilsammlungen des Kanonikus Franz Bock zu Aachen* (lezing op het *3de Internationaal Congres Oud Textiel in het bijzonder middeleeuws textiel in het gebied Maas-Rijn*, Aken, 12/5-15/5/1992).

(2) Vermeiren R. en Vints L., *Jules Helbig, 1821-1906*, in *Kadoc Nieuwsbrief*, 4 mei 1993, p. 6-7.

(3) George P., stelde zijn programma voor in het artikel *De l'intérêt de la conservation et de l'étude des reliques des saints dans le diocèse de Liège*, in *Bulletin de la Société Royale Le Vieux Liège*, 10, nr. 226o, 1984, p. 509-530.

(4) *Tongeren. Basiliek Onze-Lieve-Vrouw Geboorte. I Textiel van de vroege middeleeuwen tot het concilie van Trente*, Leuven, 1988.

(5) Zie hiervoor onder andere de publikaties van F. Pirenne-Hulin in de *Handelingen van het Congres: Middeleeuws textiel in het bijzonder in het Euregio-gebied Maas-Rijn*, Sint-Truiden, 1989 en in de tentoonstellingscataloog *Trésor de la Collégiale d'Amay*, Amay, 1989.

(6) Over Landrada en Amor zie onder andere Heusden R., *Abbaye de Munsterbilzen*, in *Monasticon belge*, dl. VI. *Province du Limbourg*, Liège, 1976, p. 108-111.
De stoffen worden vermeld in Errera I., *catalogue des étoffes anciennes et modernes des musées royaux des arts décoratifs de Bruxelles*, Brussel, 1927, p. 15-16, 20.
Inv. Tx. 371, 373: Lafontaine-Dosogne J. in *Luister van Byzantium* (tentoonstellingcataloog), Brussel, 1982, nr. Tx. 3 (inv. Tx. 371), Tx. 8 (inv. Tx. 373).
Inv. tx. 372: Idem, *Islamitisch textiel. I Iran en centraal Azië (Museumgids, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis)*, Brussel 1981, p. 6, ill. p. 11e (Centraal Azië, 8ste-9de eeuw).

(7) Budney M. en Tweddle D., *The early medieval Textiles at Maaseik, Belgium*, in *The Antiquaries Journal*, LXV. Dl. 2, 1985, p. 353-389. Met uitgebreide bibliografie.

(8) Comblen-Sonkes M., Serck-Dewaide M., Goetgebuer N., Cockaert L., De Jonghe D. en Housiaux K., *Le reliquaire en bois de Sainte Pétronille à Rekem et ses textiles anciens. Etude et conservation*, in *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, nr. 23, 1990-1991, p. 134-162.
(9) *Stof uit de Kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*, Leuven, 1991.
(10) Opsomer C., *Abbaye d'Herkenrode à Curange*, in *Monasticon belge. t. VI. province du Limbourg*, Liège, 1976, p. 136-159. *Filles de Citeaux au Pays-Mosan* (tentoonstellingcatoloog), Huy, 1990, p. 72-93.
(11) Inv. 2878: majolicavloer, Antwerps plateel, 1532.
(12) Inv. Tx. 1391: bibliografie zie tent. cat. *Herkenrode 800 jaar*, Hasselt, 1983, nr. 31.
(13) Kairis P.-Y., *Esther et Assuérus*, in *Filles de Cîteaux*, (tentoonstellingscataloog), Huy, 1990, nr. 49 met bibliografie.
(14) Uitvoerige literatuur in Didier R., in *Filles de Citeaux au pays mosan*, Hoei, 1990, p. 85-87.
(15) George P., *De reliekschat van de Benedictijnerabdij van Sint-Truiden. Historische benadering. Nieuwe Documenten*, in *Stof uit de Kist*, Leuven, 1991, p. 10-37.
(16) *Herkenrode* (tentoonstellingscatalogus), Hasselt, 1979, nrs. 49-50.
(17) Dit document berust in het archief van de Zusters van het Heilig Graf te Herkenrode.
(18) De Borchgrave d'Altena, *Inventaires des oeuvres d'art du Limbourg*, in *Bulletin de la Société royale de Liège .43*, 1936, p. 131.
(19) Zie artikels van J. De Boeck in catalogi van Tongeren en Sint-Truiden.
(20) Het resultaat van dit werk werd toegelicht op het congres voor Middeleeuws textiel in de Euregio (Aken, mei 1992), waar de noodzaak van een meer uitgebreide studie duidelijk naar voor kwam. De tekst van de lezing is in publikatie.
(21) Zie onder meer het hoofdstuk *Wetenschappelijk Onderzoek en conservatie*, in *Stof uit de Kist*, Sint-Truiden, 1991, pp. 63-124.
(22) Deze congressen vonden achtereenvolgens plaats te Alden Biezen (*Middeleeuws textiel in het bijzonder in het Euregio-gebied Maas-Rijn*) in 1989, opnieuw te Alden-Biezen in 1990 en te Aken (*Middeleeuws textiel in de Euregio*) in 1992.

Christine Ceulemans is assistent aan Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Departement Fotoarchief, afdeling Vlaanderen. Daniël De Jonghe is textielingenieur, als vrije medewerker verbonden aan de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel. Veerle Vereecke is verantwoordelijke voor het textielatelier van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, Departement Conservatie, Afdeling Conservatie, beeldhouwkunst en decoratieve kunsten.

'DEN SCHOONEN CONSTIGHEN EYSEREN BOOM' DE SMEEDIJZEREN BOOM VAN SINT-GUMMARUS UIT DE KLUIZEKERK TE LIER

MARC MEES

Algemeen zicht op de kruin (foto O. Pauwels)

Wanneer we denken aan metalen kunstwerken, gaan onze gedachten in de eerste plaats uit naar bronzen beelden, koperen paaskandelaars en lezenaars of misschien wel bronzen doopvonten en zilveren schrijnen.
We weten wel dat, naast deze vooral kerkelijke objecten, ook heel wat gebruiksvoorwerpen op zeer kunstzinnige wijze in metaal werden uitgevoerd, van eenvoudig messing of tinnen huisraad tot het meest schitterend zilveren vaatwerk. Slechts zelden zullen we ons realiseren dat vele voorwerpen ook in smeedijzer werden vervaardigd, zoals haardgerief, hekken, tralies en afsluitingen, torenkruisen en dergelijke meer. Sommige daarentegen trekken wel de aandacht, zoals de bekende *"putkevie"* op de Handschoenmarkt te Antwerpen, toegeschreven aan een lid van de familie Metsijs. Dergelijke smeedijzeren kunstwerken hadden, hoewel vaak fraai uitgewerkt, doorgaans wel een duidelijke utilitaire bedoeling.
Monumentaal smeedwerk zonder een uitgesproken gebruikskarakter is echter wel zeldzamer.

SINT-GUMMARUS, HET WONDER VAN DE BOOM EN DE KLUIZEKERK

Tot 1991 stond in de Kluizekerk te Lier een smeedijzeren boom die merkwaardig is zowel door zijn uitvoering als door zijn ouderdom. Hoewel *"het boompje van Sint-Gummarus"* bij de meeste Lierenaars goed bekend is, hebben er toch weinigen bij stilgestaan dat het hier eigenlijk om een merkwaardig en vrijwel uniek kunstwerk gaat. Hoogstens werd hij als een curiosum aangezien. Het is ook opvallend dat de boom buiten Lier nauwelijks bekend is. Ongetwijfeld hierdoor komt het dat de boom altijd aan de aandacht is ontsnapt en nooit de verdiende belangstelling heeft gekregen (1). Door zijn recente overbrenging naar de Sint-Gummaruskerk is de boom weer even in de kijker komen te staan.

De Kluis of Kluizekerk bevindt zich enigszins afgelegen in het noordoosten van de stad Lier tussen de eerste en de tweede omwalling. Deze eenvoudige gotische kerk is gebouwd op de plaats waar traditioneel één van de wonderen van Sint-Gummarus wordt gesitueerd.
Volgens de *Vita* of levensbeschrijving van Sint-Gummarus (ca. 664 - ca. 714), wiens gebeente thans rust in het indrukwekkende zilveren reliekschrijn van de Antwerpse zilversmid Wierick Somers III (1682) in de Sint-Gummaruskerk te Lier, verrichtte de heilige een aantal mirakels waarvan enkele vrij bekend zijn (2). Hij zou zijn knechten, die door zijn hardvochtige vrouw zonder drank onder de brandende zon op het veld aan het werk waren gezet, te drinken hebben gegeven door zijn staf in de grond te steken zodat er een bron ontsprong. Dit wonder wordt gelokaliseerd in Emblem, even ten noorden van Lier, en wordt daar dan ook speciaal herdacht in de Sint-Gummaruskapel met bijhorende overkluisde bron. Volgens de legende zou de heilige ook Sint-Rombout van Mechelen regelmatig ontmoet hebben en bij één van die ontmoetingen in Duffel zouden hun wandelstokken in bloei gekomen zijn. Ook dit wonder is ter plaatse bedacht met een kapelletje.
Ten slotte zou de heilige, op pelgrimstocht naar Rome, samen met zijn gevolg zijn tenten opgeslagen hebben op een eilandje aan de samenvloeiing van de Grote en de Kleine Nete, waar zich nu de stad Lier bevindt. Bij die gelegenheid moet één van zijn knechten een bijzondere boom hebben omgehakt. Nadat de eigenaar van de grond heftig tegen Gummarus was uitgevaren over het verlies van deze boom, heeft de heilige man de boom weer op de stronk geplaatst en er zijn gordel omheen gewonden. Na een nacht van gebed, waarin hem ook een engel verscheen die hem opdroeg een kapel te bouwen, heeft Gummarus de afgehouwen boom 's morgens weer ongeschonden aan de eigenaar kunnen laten zien. Het is nu precies dit laatste wonder dat volgens de overlevering gebeurde op de plaats van de huidige Kluizekerk.
Het is begrijpelijk dat enkele elementen uit deze wonderen tot de vaste attributen in de iconografie van Sint-Gummarus horen. Naast de bron die hij met zijn staf doet ontspringen, is de heilige doorgaans vergezeld van een boom(pje) waarrond duidelijk een riem of gordel is geslingerd (3).

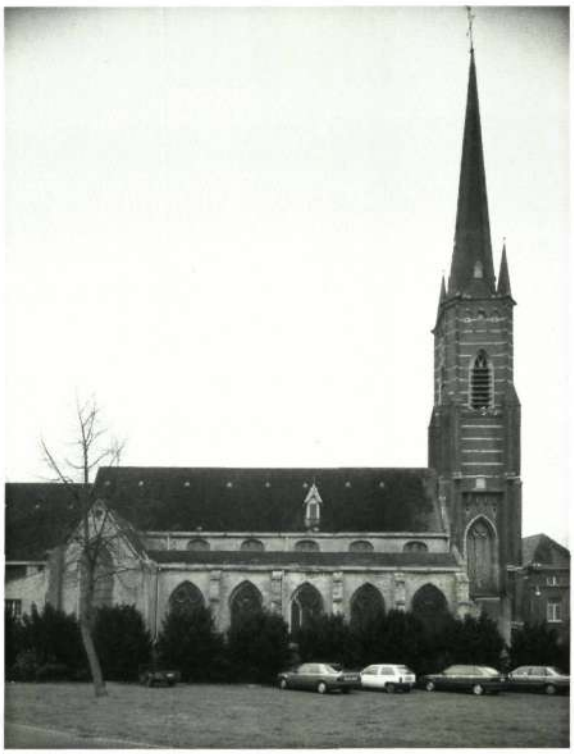

De kluizekerk te Lier, huidige toestand (foto O. Pauwels)

De *Vita Sancti Gummari*, die vermoedelijk op het einde van de 10de eeuw is geschreven, verhaalt dat deze boom toendertijd nog te zien was en nog steeds de sporen droeg van de band die Gummarus rond de stam had gelegd. Of dit mirakel werkelijk in Lier gebeurd is zoals het wordt verteld in de *Vita* of dat Gummarus een heilige boom heeft omgehakt – net als Bonifatius die in Fritzlar een aan Donar gewijde boom heeft geveld om zo de kracht van de heidense goden te breken – zullen we wel nooit te weten komen (4). Wellicht is de plaats waar nu de Kluizekerk staat een christelijke voortzetting van een heidens heiligdom, dat geconcentreerd was rond een heilige boom (5). Het is ook mogelijk dat er een imposante woudreus of een bijzondere boom heeft gestaan met vreemde tekens of sporen die zijn uitgelegd als de indrukken van Gummarus' band, waarna

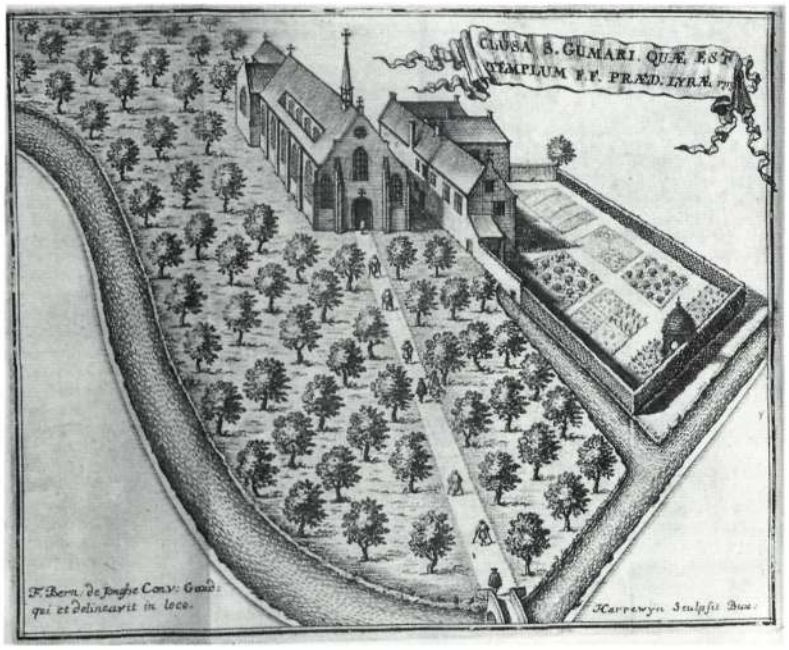

De Kluizekerk te Lier omstreeks 1719. Gravure door J. Harrewijn naar een tekening van Bernardus de Jonghe, uit B. de Jonghe, *Belgica Dominicanum {...}*, Brussel, 1719, tussen p. 398 en 399 (Ruusbroecgenootschap, Antwerpen) (foto O. Pauwels)

er als etiologische verklaring het (reeds bestaande?) verhaal van de omgehouwen boom op is geënt. Volgens late overleveringen moet deze boom in de loop van de 13de eeuw verdord en afgestorven zijn. Ongetwijfeld is de boom, die een zichtbaar bewijs was van één van de bekendste mirakels van Sint-Gummarus, tot een devotievoorwerp uitgegroeid. Wellicht is de stam of stronk nog lange tijd te zien geweest en was de toeloop van pelgrims zo groot dat de overheid – vermoedelijk de stedelijke overheid – het nodig oordeelde om er een bedehuis op te richten waarvan de kerkelijke diensten werden verzorgd door het Sint-Gummaruskapittel (6). Judocus Kegel, de auteur van *'t Leven, Deuchden ende Miraculen vanden Heyleghen Edelen Ridder S. Gummarus, Ingheboren Patroon van Lier*, de eerste gedrukte Nederlandstalige monografie over Sint-Gummarus, schreef in 1644: *"Eertijts isser een groote begancke-nis, eenen grooten toeloop geweest der menschen van allen kanten om desen boom te sien ende werde gehouden in alle eere, reverentie ende kussingh van den passant"*. Volgens late bronnen zou omstreeks 1262 op de plaats die toen nog buiten de stadsomwalling lag, een kapel met kluizenaarswoning zijn gebouwd. Aan deze woning of kluis dankt de kerk dan ook haar naam. Bouwvallig geworden, werd de kapel in de periode 1410-1419 vervangen door een nieuwe en grotere kapel en in 1469 nog eens uitgebreid met een nieuwe kluizenaarswoning. Bij gebrek aan eigentijdse bronnen is het echter bijzonder moeilijk om de geschiedenis van de kerk en haar interieur tot ca. 1600 na te gaan (7).

'DEN SCHOONEN CONSTIGHEN EYSEREN BOOM'

De Lierse burgemeester jonkheer Richard van Grasen (†1620) schreef in 1614 in zijn kroniek van de stad Lier over de Kluizekerk: *"Ende op deese plaetse gheschide het schoon mirakel vanden afgehouwen boom weeder te doen groeyen als voors. is* [...] *ende tot een memorie van dit schoon miraeckel, soe wirden ghemact ontrent den jaere 1470 den schoonen constighen eyseren boom"* [...] (8).
In deze tekst duikt voor het eerst het jaartal 1470 op dat steeds als oprichtingsdatum van de ijzeren boom wordt opgegeven. De kroniekschrijver vermeldde echter niet waar hij zijn informatie vandaan haalde en dit blijkt ook thans niet meer te achterhalen. Door zijn lidmaatschap van de stadsmagistraat had hij ongetwijfeld toegang tot diverse officiële documenten die hij zeer zeker voor de samenstelling van zijn kroniek heeft geraadpleegd.
Met de Kluizekerk schijnt hij trouwens een bijzondere band gehad te hebben. In 1604 namelijk had hij uit een stuk hout van de boom van Scherpenheuvel een nog steeds bestaand Onze-Lieve-Vrouwbeeldje laten vervaardigen dat in 1605 naar de Kluizekerk werd overgebracht en waarrond, op zijn instigatie en met de hulp van de Antwerpse dominicanen nog in hetzelfde jaar een Rozenkransbroederschap is gesticht. Het is niet onmogelijk dat hij door zijn nauwe relatie met de Kluizekerk over bronnen of informatie heeft beschikt die er op wezen dat de ijzeren boom omstreeks 1470 in de kerk is opgericht. Meer waarschijnlijk is het echter dat Van Grasen zich gesteund heeft op een al dan niet mondelinge overlevering die de boom omstreeks 1470 dateerde.

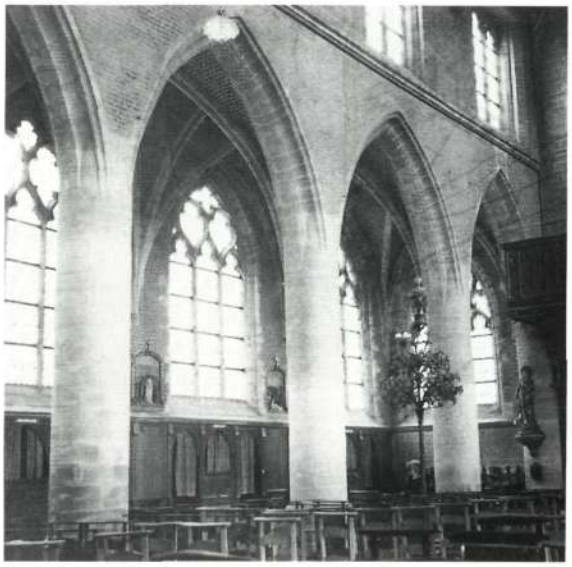

De *Boom van Sint-Gummarus* onder de scheiboog tussen de midden- en de zuidelijke zijbeuk in de Kluizekerk. Situatie omstreeks het midden van deze eeuw (foto archief Provincialaat van de Dominicanen, Leuven)

EEN MEESTERWERK VAN IJZERSMEEDKUNST: DE BOOM VAN SINT-GUMMARUS

Aimé Stroobants

Lier bezit een unieke smeedijzeren boom, waarvan de hoge ouderdom en de uitzonderlijke grootte enkel kunnen verklaard worden door de eeuwenoude verering van Sint-Gummarus als stadspatroon. Zijn enige ons bekende tegenhanger is de granaatappelboom op de binnenplaats van het *Château d'Issogne* (Valle d'Aosta, Italië). Die staat in een zeshoekige natuurstenen kuip waarin het water wordt opgevangen dat uit zijn vier knoestige takken spuit. Hij dateert uit het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw en werd gerealiseerd door de lokale smeden Pantaleone Lale en Nicolas Longet, in opdracht van graaf Georges de Challand (1).

Andere smeedijzeren bomen deden dienst als uithangteken en waren aanzienlijk kleiner. Een bekend voorbeeld is de boom van de woning *A l'Arbre Sec*, het uithangteken van een Parijse lakenhandelaar (2). Een ander voorbeeld bleef bewaard te Lier, waar tot voor enkele jaren een kleine smeedijzeren eikeboom de geveltop sierde van het huis van de rederijkerskamer *De Groeyenden Boom*. Dit exemplaar (h. 1,65 m, diam. 0,50 m) dateert vermoedelijk uit 1709. Een laatste smeedijzeren boom die we hier wensen te vermelden is de jonge *perelaar*, die de jonge Lierse kunstsmid Lodewijk Van Boeckel tijdens zijn legerdienst (1876-1877) maakte, in het kader van een tentoonstelling bij de herdenking van de 300ste verjaardag van de geboorte van P.P. Rubens (3). De inspiratie voor deze pereboom (in 1877 goed voor een gouden medaille) haalde hij uit de ijzeren boom van Sint-Gummarus!

Fontein met smeedijzeren granaatappelboom in het kasteel van Issogne (Italië), einde 15de- begin 16de eeuw, uit U. Zimmelli en G. Vergerio, *Decorative Ironwork*, (Cassel's Styles in Art), London, 1987, ill. 22

De ijzeren boom van Sint-Gummarus, die volgens de traditie omstreeks 1470 in het koor van de Lierse Kluizekerk werd opgericht, heeft de vorm van een flink uit de kluiten gewassen jonge eikeboom met een hoogte van vier meter. Het gedeelte boven het vloerniveau (h. 3,58 m) is nog steeds volledig beschilderd met de oorspronkelijke kleuren: groene olieverf voor de boom, met verguldsel op de eikels (4).

Onderaan bestaat de basis uit een stevig uitgewerkte drievoet (h. 0,42 m). De drie staven (l. ca. 0,60 m) zijn vijfhoekig in dwarse doorsnede (b. 0,06 m, h. ca. 0,04 m) en hebben een overlangse nerf op de rugzijde, met haakvormig omgebogen uiteinden. De volledige verankering van deze drievoet in de bodem gaf aan het geheel een grote stabiliteit.

De eigenlijke boomstam (h. 2,06 m) is – op een klein gedeelte na – rond in dwarse doorsnede (omtrek onderaan 0,34 m, omtrek onder kruin 0,20 m). Hij werd waarschijnlijk gesmeed op dezelfde manier als de lopen van sommige smeedijzeren kanonnen uit de 15de eeuw, namelijk via één of meerdere afwisselend aan mekaar gewelde reeksen ringen en overlangse staven. De buitenkant bestaat hier uit een aantal in de lengte lopende staven, die onder de hamerslagen van enkele smeden in witgloeiende toestand aan mekaar werden gelast.

Overeenkomstig de legende van Sint-Gummarus werd rond de stam en met behulp van klinknagels een smeedijzeren riem bevestigd. Deze bruin-rood geschilderde riem (br. 0,049 m, l. 1,16 m) slingert zich op een hoogte van 0,60 tot 1,16 m in drie windingen rond de stam. Onderaan heeft hij een eenvoudig afgeronde metalen riempunt. Zijn verdere versiering bestaat uit zeven vergulde cirkelvormige beslagplaatjes met een centrale, meestal beschadigde holte. In enkele holten zijn nog fragmenten van hetzelfde plaatje aangetroffen. Deze restanten wijzen er op dat de beslagplaatjes oorspronkelijk een bolvormige middenwelving hadden. Bovenaan eindigt de riem in een brede gordelgesp met een enkelvoudige beugel met licht gekromde angel en een verguld, visstaartvormig beslagplaatje.Uit dit element blijkt dat de boom inderdaad in de laatgotische tijd tot stand kwam.

Hogerop (1,59 tot 1,75 m boven het vloerniveau) onderging de naar boven toe verjongende stam een ingrijpende herstelling. Dit gebeurde in de loop van de 16de of het begin van de 17de eeuw (5). De oorspronkelijke beschadiging bestond vermoedelijk uit een breuk, die nadien in het vuur werd herlast. Het herstelde gedeelte kreeg daarbij in dwarse doorsnede de vorm van een zeshoek (zijde 0,030 tot 0,035 m). De rest van de ronde stam loopt nog iets verder en werd dan vastgelast aan een vertikaal doorlopende kruintak, waaraan de hele boomkruin werd vastgeklonken.

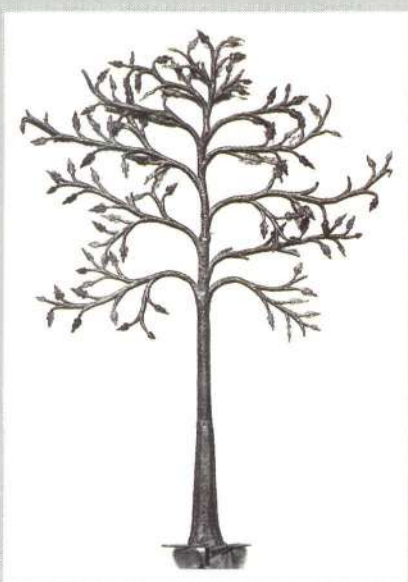

▶
Gevelbekroning van de *Eiken Boom*, de voormalige kamer van het rederijkersgilde *De Groeyenden Boom* (1709) (Verzameling Paribas, Lier) (foto O. Pauwels)

▶▶
Uithangbord *L'Arbre Sec* (*Musée Le Secq des Tournelles*, Rouen) uit, H.R. d'Allemagne, *Decorative Antique Ironwork, A. Pictorial Treasury*, New York, 1968, pl. 168

De kruin (h. 1,52 m, diam. 1,22 m) van deze jonge eik telt vier geledingen. De basiskroon bestaat uit zes grote takken, elk vertakkend in acht tot tien van eikeloof voorziene kleinere takken. Zoals bij de andere geledingen werd elke hoofdtak onderaan balkvormig uitgesmeed en met behulp van twee klinknagels tegen de stam bevestigd. Over de aanzet van deze takken klonk men telkens een blad van een bloemkelk, dat onderaan werd uitgesmeed tot een drielob. De centrale kroon telt eveneens zes takken, elk met vijf kleinere takjes met bladwerk en drie tot vier vergulde eikels. Eén van deze takken is afgebroken en werd voorzien van een hulsvormig uiteinde, dat men over het overblijvende gedeelte van de tak schoof en vastklonk. De bovenste kroon telt drie opwaarts gebogen takken met eikeloof. Eén van de takken werd vermoedelijk in de 19de eeuw geheel of gedeeltelijk vernieuwd.

De centrale kruintak eindigt in een hoekig uitgesmede pin, waarover een gepolychromeerd houten Sint-Gummarusbeeldje kan worden geschoven. Tegen de basis van deze pin werden zes bladeren geklonken, elk voorzien van een uit hun oksel ontspringende, kelkvormige bloem (lelie of iris?) enigszins vergelijkbaar met deze van het uithangbord *De Roskam* (16de eeuw) aan de Vrijdagmarkt te Brugge en met de bloemen van torenbekroningen uit de 16de - 17de eeuw.

Deze vermoedelijk uit de tweede helft van de 15de eeuw daterende smeedijzeren eikeboom is een uiterst zeldzaam produkt van de ijzersmeedkunst in onze gewesten. Het smeden van een dergelijke vier meter hoge boom, met natuurgetrouw uitgevoerde takken en loofwerk, mag terecht als een meesterwerk van Europees niveau bestempeld worden. Hopelijk zal de heroprichting van deze boom in de Sint-Gummaruskerk definitief een einde stellen aan de te lokale bekendheid van dit meesterwerk.

Detail van de kruin met bladeren en eikels (foto O. Pauwels)

VOETNOTEN

(1) Zimelli U. en Vergerio G., *Decorative Ironwork, London*, 1969, p. 52-53.

(2) H.R. d'Allemagne, *Musée Le Secq des Tournelles à Rouen, Ferronnerie ancienne*, Parijs, 1924 (reprint: *Decorative Antique Ironwork. A pictorial treasure*, New York, 1968, p. 168); C. Vaudour, *Rouen, Musée Le Secq des Tournelles*, Parijs, 1988, p. 11-12.

(3) Wachters L., *Lodewijk Van Boeckel*, Leuven, 1942, p. 41 e.v.

(4) Een onderzoek werd in december 1991 uitgevoerd door P. Schurmans, lid van de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen. Onder de huidige verflagen vond men lichtgroene verf op de eikebladeren en bladgoud op de eikels.

(5) Volgens de bestaande literatuur (o.a. C. van Lom, *Beschryvinge der stad Lier in Brabant*, 's-Gravenhage, 1740, p. 332) werd de boom ten gevolge van de godsdienstoorlogen tijdelijk uit het koor van de Kluizekerk verwijderd. Het is niet onmogelijk dat de nog steeds zichtbare beschadigingen (ingedeukt riembeslag, gebroken stam en takken) uit deze periode dateren.

Wellicht werd er, bewust of onbewust, ook een verband gelegd met de opbloei van de Sint-Gummarusdevotie in het laatste kwart van de 15de eeuw.
Als geschiedschrijver van de stad Lier was hij immers goed op de hoogte van de vele mirakels die zich sedert Pinksteren van 1475 – het 'wonderjaar' – in de Sint-Gummaruskerk rond de relieken van de stadspatroon hadden voorgedaan. Deze wonderen vonden een grote weerklank en bezorgden aan de Lierse heilige en zijn verering een geweldige uitstraling in de hele Nederlanden.
Hoogstwaarschijnlijk dienen we het jaartal 1470 dus niet al te letterlijk op te vatten. Van Grasen zelf schreef trouwens *"ontrent den jaere"* wat er ons inziens op wijst dat ook hij niet op de hoogte was van het precieze jaar, maar wel een relatie legde met de wonderdadige gebeurtenissen die op het einde van de 15de eeuw hadden plaatsgevonden.
Door de vele wonderen, die nauwkeurig werden opgetekend in het *Mirakelboek (Kerkarchief, inv. 126/13)*, ontstond er een intense verering van de heilige in de Sint-Gummaruskerk waar zijn relieken rustten. De plotse belangstelling zorgde uiteraard voor heel wat inkomsten die het onder andere mogelijk maakten om de bouw van de Sint-Gummaruskerk in versneld tempo verder af te werken.
Ook andere bedevaartplaatsen van de heilige pikten een graantje van de toeloop mee. In dezelfde jaren gebeurden er ook tal van genezingen aan de Sint-Gummarusfontein te Emblem en in 1477 werd ook hier een kapel gebouwd. Het lijkt dus zeker niet gewaagd te veronderstellen dat de smeedijzeren boom in de Kluizekerk werd opgericht in dezelfde periode ten gevolge van de toenemende verering tot Sint-Gummarus. Tenslotte was de Kluizekerk toch opgericht ter herinnering aan het eerste wonder in Lier dat aan de stadspatroon werd toegeschreven (9).
Wie het kunstwerk heeft laten maken, is door het ontbreken van eigentijdse bronnen onbekend.
Als mogelijke opdrachtgevers komen onder andere de stedelijke overheid als eigenaar van de kapel, het kapittel van Sint-Gummarus als bedienaar van de kapel, privé-personen, een broederschap of een gilde in aanmerking.
Over het auteurschap zijn uiteraard ook al enkele suggesties geopperd, hoewel eigentijdse bronnen daar evenzeer over ontbreken. Het lag voor de hand dat bij een dergelijk kunstig smeedwerk de naam van Quinten Metsijs of Massijs moest opduiken en verwezen werd naar de gesmede putkevie aan de Antwerpse Handschoenmarkt, die volgens een hardnekkige overlevering aan de bekende schilder wordt toegeschreven en van het einde van de 15de of het begin van de 16de eeuw dateert. De archivaris van de Sint-Gummaruskerk, J. Van Vught weerlegde reeds in 1864 deze toeschrijving en wees terecht op de chronologische onmogelijkheid (Q. Massijs, in wiens familie inderdaad een aantal smeden voorkomt, werd omstreeks 1465-66 in Leuven geboren en pas in 1491 als meester in het Antwerpse Sint-Lucasgilde aanvaard). Van Vught zelf suggereerde dat een zekere Jan de Smet de auteur zou kunnen zijn. Deze Mechelse smid werkte inderdaad rond 1475 voor de Sint-Gummaruskerk en maakte onder andere het torenkruis (10). Toch moeten we voorzichtig zijn met een toeschrijving, daar in dezelfde periode nog andere, vaak te Mechelen werkzame smeden aan de Sint-Gummaruskerk ook – weliswaar vooral kleiner – ijzerwerk hebben geleverd (Dierick de Smet, Quintin de Smet, Jorys Souwen, Daneel de Smet) (11).

BESCHADIGING TIJDENS DE GODSDIENSTOORLOGEN

Een eerste historisch feit in verband met het ijzeren kunstwerk wordt ons eveneens door Richard van Grasen verteld: *"De oorsaeck waromme de tacken van deesen eyseren boom op deen syde soo gheschent syn, soe is te weeten dat de goey katholike int jaer xv^c lxxix den xiiij^en April deesen boom hebben wt de Cluys ghedaen ende int heylich geesthuys gevoert op dat sulcken constighen schoonen werck vande beltstormmers niet vernielt en soude worden. In welc vervoeren het ongeluck van dees tacken geschieden, ende bleef int heyligh geest huys verborghen onder het hout tot den jaere 1583, alswanneer hy den 12^en meert weeder inde Cluys gestelt wirden* (12).
Het relaas wekt de indruk dat Van Grasen, die zoals gezegd in 1614 schreef, ooggetuige is geweest van dit voorval uit de woelige jaren van de godsdienstoorlogen. Het feit dat hij aandacht besteedde aan de gebroken takken en de precieze data van de gebeurtenissen, geven hem een grote graad van geloofwaardigheid en doen haast vermoeden dat hij zelf een rol heeft gespeeld bij de reddingsoperatie.
Lier had in 1577 de Pacificatie van Gent (1576) ondertekend en had sindsdien een Staatsgezind stadsbestuur. Door de militaire ontwikkelingen verscherpten de tegenstellingen tussen de katholieken, de calvinisten en de lutheranen zich ook in Lier. Begin 1579 werd de Roomse eredienst verboden en uiteindelijk werd de Kluizekerk op 29 maart aan de calvinistische gemeente van Lier toegewezen voor haar predikingen. Enkele dagen later, op 4 april, vernielde men het interieur met alle altaren en beelden (13). Blijkbaar was de boom om een ongekende reden (door zijn stevigheid?) gespaard gebleven of over het hoofd gezien. De *"goey katholike"* hebben

Sint-Gummarus. Rechterzijluik van een huisaltaartje. Brabant, vierde kwart 15de eeuw (privé-verzameling, Deurne) (foto O. Pauwels)

daardoor de kans gezien om de boom op 14 april in allerijl in veiligheid te brengen in het Heilige-Geesthuis (de zetel van de Lierse Heilig-Geesttafel of armentafel aan de huidige Heilige Geeststraat, waar thans het stadsarchief is ondergebracht) (14) waar het smeedijzeren kunstwerk gedurende bijna vier jaar onder het hout verborgen is gebleven.
Op 2 augustus 1582 was de Netestad door verraad opnieuw in handen van de Spaanse troepen gevallen en in de daaropvolgende maanden werden de kerken opnieuw voor de katholieke eredienst opengesteld. Nu de tijden voor de rooms-katholieken weer wat zekerder waren geworden, durfde men het aan om de boom op 12 maart 1583 terug op zijn oorspronkelijke plaats te zetten.
Interessant is de mededeling van Van Grasen dat er tijdens de overbrenging van de Kluis naar het Heilige-Geesthuis een ongeluk is gebeurd waardoor de kruin zichtbaar beschadigd werd. Hoe erg de schade was en waarin die precies bestond deelt de auteur echter niet mee behalve dan dat de beschadigingen aan één kant zitten. De gehavende takken bevinden zich inderdaad onder elkaar, wat er zou kunnen op wijzen dat het kunstwerk tijdens het vervoer hard op de grond moet zijn gevallen. Eén van de takken van de middelste kroon vertoont ook nu nog een oude herstelling door middel van een huls; enkele takken zijn verbogen, een aantal eikels en bladeren is verdwenen en de ene, vermoedelijk 19de-eeuwse tak in de bovenste takkenkroon is hoogstwaarschijnlijk ook een toevoeging van een verdwenen of een herstelling van een beschadigde tak (15).
De kroniekschrijver maakt evenmin gewag van de beschadiging noch van de herstelling van de stam, zodat het niet duidelijk is of de stam ook bij die gelegenheid gebroken is of bijvoorbeeld doorgezaagd om het snelle transport te vergemakkelijken. Wellicht gaat het hier om een oudere of jongere herstelling van een beschadiging waarover ons geen verdere gegevens bekend zijn (16).

DE OORSPRONKELIJKE PLAATS EN LATERE VERPLAATSINGEN

De vroegst gekende vermelding van de ijzeren boom wordt ons geboden door I.B. Gramaye (1610).
Waar hij spreekt over de Kluizekerk en het beeldje van Scherpenheuvel dat er wordt bewaard, noteert hij terloops: *"Arbor ferrea affabré facta medium sacelli occupat"* (een kunstig gemaakte ijzeren boom bevindt zich in het midden van de kapel) (17).
Dit gegeven brengt ons meteen ook bij de vraag waar de ijzeren boom precies heeft gestaan, want de plaats waar hij zich vóór de overbrenging naar de Sint-Gummaruskerk bevond, was zeker niet de oorspronkelijke. Wanneer de dominicanen op 17 november 1612 van Joannes Malderus (1611-1633), bisschop van Antwerpen, de toelating krijgen om in de Kluizekerk hun kerkelijke diensten te houden, wordt onder andere als uitdrukkelijke voorwaarde gesteld dat de paters niets mogen veranderen aan de altaren noch aan de ijzeren boom. Over de plaats zelf waar de boom toen stond, geeft de tekst evenwel geen nadere aanduiding (18).
Twee jaar later spreekt Van Grasen van de boom *"teghenwoordich staende inden buec vande kerck"*. Tevens vermeldt hij *"welcken boom ghemact was om te stellen int middel vanden Choor daer den serck voers. leyt, maer om dieswil dat den choor soe cleyn was, soe is hy Reghts voorden Choor gestelt"*. De genoemde zerk was een blauwe steen die reeds in 1610 vermeld werd door I.B. Gramaye: *"locus vbi miraculo prior succreverat, saxo notatur cuius in ambitu haec insculpta leguntur*: Dit is de plaetse ter goeder trouwen / Daer S. Gummarus dede den boom afhouwen" (19).
Hieruit valt af te leiden dat de boom oorspronkelijk in het midden van het koor moet gestaan hebben, maar zeker al in 1610 verplaatst was naar het 'midden' van de kerk omdat hij op het kleine koor te veel plaats innam, mogelijk ten gevolge van de grote toeloop van bedevaarders naar het beeldje van Scherpenheuvel sedert 1605. Volgens Van Grasen stond hij *"in de buec"*, waarmee zowel de kruisbeuk, de kruising, de middenbeuk als een zijbeuk bedoeld kan zijn. Het vervolg van zijn betoog maakt duidelijk dat de boom ofwel in de middenbeuk ofwel in de kruising was opgesteld, waarbij *"Reghts voorden Choor"* duidelijk moet begrepen worden als 'recht voor' en niet als 'rechts van' (20). De latere bisschop van Brugge, F.G.A. Brenart, kapitteldeken van Sint-Gummarus en protector van de Rozenkransbroederschap in de Kluis, schrijft in 1768 in dit verband: *"comme le même arbre avoit sa place dans le choeur et empêchoit la vue du maitre autel, ces Peres obtinrent du chapitre et du Magistrat la permission de le placer entre les deux premiers piliers de la grande nef [...]"*. Veel duidelijkheid brengt deze tekst overigens niet op dit punt.
Aangenomen dat de boom gedurende de vorige 150 jaar niet is verplaatst, zou hij in 1768 nog steeds in de middenbeuk hebben gestaan, vermoedelijk dan op de scheiding van de hoofdbeuk met de kruising. *"Entre les deux premiers piliers de la grande nef"* kan echter ook begrepen worden als de eerste twee zuilen bij het betreden van de kerk, zodat de kans bestaat dat het kunstwerk toen reeds naar achteren in de kerk was verplaatst. Het lijkt er evenwel op dat de verschillende auteurs telkens een aantal feiten door

◀ De Boom op zijn huidige plaats in de Sint-Gummaruskerk (foto O. Pauwels)

elkaar halen. Zo blijkt de eerste verplaatsing (vóór 1610) van het koor naar de middenbeuk (kruising) geregeld verward te worden met de tweede (van de kruising naar de tweede scheiboog) en ook wel met het jaartal (1766) op de steen in het koor die de oorspronkelijke plaats aanduidde.
Het is overigens niet onwaarschijnlijk dat de beide verplaatsingen te maken hebben met het zicht op het hoofdaltaar dat door de boom werd belemmerd.
Ook het feit dat de dominicanen in het koor hun koordiensten hielden, waardoor de ruimte wegens het koorgestoelte te smal zou zijn geworden, kan voor de tweede verplaatsing een rol hebben gespeeld (21).
Toen de boom in mei 1991 uit de Kluis is weggehaald, had hij immers al vele decennia een plaats onder de tweede scheiboog van de middenbeuk en de zuidelijke zijbeuk, niet precies in het midden maar dichter tegen de eerste zuil aan. Sinds wanneer hij daarheen is overgebracht, blijft dus een open vraag.
Mogelijk zinspeelde F.G.A. Brenart op deze plaats in 1768. Pater Michiel Thomas Claes (Diest 1754, Lier 1838) echter, die de Kluizekerk in 1799 kon terugkopen, toen de kerk als 'nationaal goed' werd verkocht, en zo het gebouw met inboedel heeft gered, geeft in zijn kloosterkroniek (ca. 1821-1822) nog een andere aanwijzing: *"Dan* [1583] *werom in deze kerk gebragt waer hij op verschyde plaetzen gestaen heeft, eyndelijk is hij ontrent het jaer 1778 om de kerk niet te belemmeren voor die pilaer gepland, waer hij zal blijven staen"*. M.T. Claes, die sedert 1789 in het Lierse klooster verbleef en er van 1792 tot 1795 prior was, kan deze informatie van één van zijn confraters hebben gekregen, maar in hoeverre hij hier enkel op zijn geheugen heeft gesteund, valt niet uit te maken (22). Het zal wel duidelijk zijn dat paters ook in het schip van de kerk de boom als hinderlijk hebben beschouwd omdat hij ook daar het zicht op het altaar benam.
Ongetwijfeld moet dit de reden zijn geweest om het voor de eredienst niet functionele kunstwerk een tweede keer te verhuizen.

HET BEELDJE VAN SINT-GUMMARUS

Ondanks het feit dat de dominicanen, die zich sedert 1612 definitief in Lier hadden gevestigd en de Kluizekerk als bedehuis toegewezen hadden gekregen, hun eigen heiligen en devoties hadden meegebracht, hebben zij Sint-Gummarus nooit uit de Kluis gebannen (23).
Naast de typisch dominicaanse Rozenkransbroederschap rond het beeldje van Onze Lieve Vrouw van Scherpenheuvel, kenden onder andere ook de Sint-Corneliusdevotie en de verering van de 'Bruine Lieve Vrouw' in de Kluis een hoge vlucht. Van een specifieke verering van Sint-Gummarus blijkt evenwel nauwelijks nog sprake (24). Na de Contra-Reformatie was de Sint-Gummarusdevotie immers vooral geconcentreerd in de hoofdkerk, waar buiten de relieken van de heilige, ook nog diens band, die hij om de boom zou gewonden hebben, bewaard werd (en nog steeds bewaard is).
In de Kluis zelf verschoof de typisch middeleeuwse volksdevotie tot Sint-Gummarus naar de contrareformatorische Maria-devotie zoals die in de Rozenkransbroederschap tot uiting kwam en de boom kreeg in de kerk een steeds minder prominente plaats toebedeeld (25). Toch hebben de paters dominicanen er in de jaren dertig van deze eeuw nog aan gedacht om een devotieprentje met de afbeelding van de boom uit te geven. De opdracht voor het ontwerp werd toevertrouwd aan Felix Timmermans die in de schaduw van de Kluizekerk woonde. Van het oorspronkelijke plan is evenwel niets in huis gekomen

Het Sint-Gummarusbeelde (18de eeuw?) als bekroning op de kruin. Onder het beeldje zijn de bloeiende leliën zichtbaar (foto O. Pauwels)

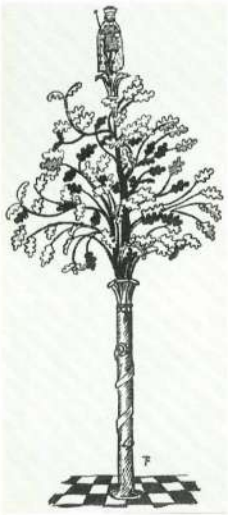

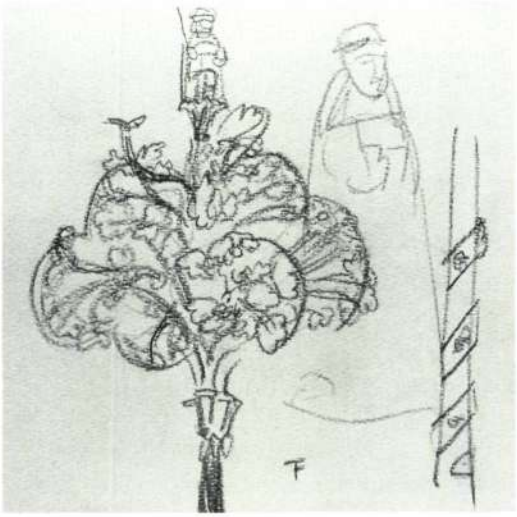

▶ Pentekening van de Boom door Felix Timmermans, ca. 1935 (Lier, Stedelijk Museum Wuyts-Van Campen en Baron Caroly) (foto O. Pauwels)

▶▶ Potloodschets van de Boom door Felix Timmermans, 2de kwart 20ste eeuw (privé-verzameling) (foto F. Verstreken)

en de tekening is als prentbriefkaart uitgegeven in een reeks over de Kluis en het Lierse dominicanerklooster. De originele pentekening en de voorafgaande schets zijn merkwaardig genoeg de vooralsnog oudste gekende afbeeldingen van de boom (26).
De Kluizekerk, die reeds sedert de middeleeuwen aan Sint-Gummarus was toegewijd, werd ten tijde van de dominicanen nog geregeld aangeduid als Sint-Gummaruskapel of -kerk en in het bedehuis zelf werd de herinnering aan de heilige belijder en het wonder van de boom door diverse voorstellingen toch levendig gehouden (27). Door de nieuwe bestemming van de kerk en de nieuwe devoties stond de ijzeren boom blijkbaar wel in de weg maar kreeg toch een nieuwe plaats. Mettertijd werd hij zelfs nog bekroond met een Sint-Gummarusbeeldje (28). Dit vermoedelijk 18de-eeuws gepolychromeerd beeldje (h. 55 cm) had, gezien het grondje waar het op staat en de wanverhouding ten opzichte van de hele boom, aanvankelijk wel een andere bestemming. Het werd door middel van een gat in het grondje aangepast om over de pin in de top van de boom geschoven te worden. Deze pin (h. 5 cm) bovenaan in de kruin doet trouwens vermoeden dat de boom eertijds inderdaad een bekroning moet hebben gehad (bijvoorbeeld een - smeedijzeren - Sint-Gummarusbeeldje, een kaars, een kandelaar of een kaarsenhouder), dat mettertijd beschadigd, verloren of vervangen is. Wat dit zou kunnen geweest zijn, wordt evenwel nergens expliciet genoemd.
Het huidige uitzicht van de pin – een tussen vier reepjes ingepaste ijzeren pin –, wijst er trouwens op dat dit gedeelte van de boom ooit gewijzigd is.
Bij de vermelding of bespreking van de boom komt ook het heiligenbeeldje nooit ter sprake. Hoewel het een vermoedelijk nog 18de-eeuws beeldje betreft met een sterk volkse inslag, is het helemaal niet zeker of het ook nog in de 18de eeuw op de kruin is gezet (29). Ook de hoogte die F.G.A. Brenart in 1768 van de boom opgeeft, is niet te verklaren door de bekroning met het beeldje *"(...) dans laquelle elle (= la pieté des fidèles) a marquer la place, par la substitution d'un arbre en fer de la hauteur de treize pieds et demi, qui s'en voit encore"* (30). Brenart maakte in zijn werk gebruik van de Antwerpse voet (28,68 cm), wat voor een hoogte van 13,5 voet neerkomt op 3,87 m. Het bovengrondse gedeelte van de boom zelf – de pin inbegrepen – bedraagt thans echter 3,58 m, met het beeldje daarentegen komt de hoogte op ca. 4,18 m, in beide gevallen een verschil van ongeveer 30 cm, zodat het waarschijnlijk is dat Brenart de hoogte eerder geschat zal hebben of dat er sindsdien een bekroning verloren is gegaan.

DE BOOM: ZOMAAR EEN EIK?

De ijzeren boom uit de Kluizekerk is uitgewerkt als een jonge boom op een dunne, slanke stam en met een ijle kruin. Rond de stam slingert zich spiraalsgewijs een brede riem. Waar we hier, overeenkomstig de *Vita* van Sint-Gummarus, eerder zouden verwachten dat de riem als een gordel rond de stam zou vastgegespt zijn, is hij hier diverse malen rond de stam gewonden. De boom krijgt zo enigszins het voorkomen van een paradijsboom, de boom van kennis van goed en kwaad waarrond de slang zich heeft geslingerd (zoals bij sommige middeleeuwse voorstellingen van de Zondeval). Een gelijkaardige voorstelling komen we ook bij andere 15de- en 16deeeuwse afbeeldingen van Gummarus' boom tegen. Hoewel de boom niet bepaald heel realistisch is uitgewerkt, valt hij aan de bladeren en de eikels toch overduidelijk als een inlandse eik te herkennen.
In de *Vita* van Sint-Gummarus echter is slechts sprake van een *"arbor"*, een boom zonder nadere aanduiding. Vanwaar het gebruik komt om de boom in de iconografie van Sint-Gummarus als een eik voor te stellen, blijft onverklaard. Het is inderdaad opvallend dat men reeds vroeg de boom bewust als een eik heeft afgebeeld, althans in die gevallen waar de details te onderscheiden zijn (31).
Waarschijnlijk is hier geen sprake meer van een late doorwerking van of reminiscentie aan pre-christelijk geloof. Veeleer zal hij hier als eik uitgebeeld zijn omdat in volkse overleveringen van Gummarus' leven van de boom spontaan een eik is gemaakt.
De eik als typische boom uit onze gewesten, gold toch als de meest indrukwekkende en tot de verbeelding sprekende boom en was in het christendom tevens een symbool van kracht en standvastigheid (32).

De *Zilveren Boom.* Reliekenmonstrans van Sint-Gummarus door de Antwerpse zilversmid J. de Faillais, 1665-1666 (Sint-Gummarus-kerk, Lier) (foto O. Pauwels)

Een andere merkwaardigheid aan deze boom zijn de grote bloemkelkbladeren die een krans vormen rond de aanzetten van de takken op elk van de drie niveaus. De kelkbladeren aan de voet van de takken hebben op het eerste gezicht louter de bedoeling de bevestiging met klinknagels op een esthetishe wijze te verdoezelen, maar toch blijven deze opvallende bladeren, uitgewerkt in de vorm van een gestileerde lelie of eerder een narcis, een vreemd gegeven in de kruin van een eik. Niet minder vreemd zijn de zes bloeiende lelies in de top die ontspruiten uit een vierde soortgelijke krans van kelkbladeren.
Een mogelijke verklaring hiervan zou kunnen zijn dat de boom, die aanvankelijk op het koor was opgesteld, initieel bedoeld is geweest als paaskalender. Uitgaande van deze veronderstelling kunnen we de volgende beeldsymboliek in de ijzeren boom herkennen.
Vatten we deze boom op als de Boom der Kennis van Goed en Kwaad, het symbool van de Zondeval, de boom waardoor het kwaad, de zonde in de wereld is gekomen, dan kunnen we hem zien als een voorafbeelding van het kruishout waaraan Christus, de nieuwe Adam, is gestorven en zo de verlossing voor de wereld heeft gebracht. De spiraalsgewijs rond de stam gewonden riem houdt zo wel een duidelijke verwijzing in naar de slang die Eva verleidde tot het eten van de verboden vrucht.
Anderzijds kan de boom ook opgevat worden als de andere paradijsboom, de Boom des Levens, waaruit volgens een bepaalde traditie het kruis van Christus was gemaakt. In de laatmiddeleeuwse kunst werd de voorstelling van de beide paradijsbomen wel vaker tot één enkele herleid. In de middeleeuwse typologie is de Boom des Levens tevens een symbool van het kruis van Christus, het Levende Kruishout, – vaak voorgesteld als een eik, eveneens een zinnebeeld van Christus, – en het Levenshout, het *Lignum Vitae.* Door het offer van Christus en door zijn Woord brengt het hout het nieuwe leven, hier mogelijk gesymboliseerd door de groene eiketakken die eikels dragen en dus vruchten dragen.
De beide paradijsbomen worden gevoed door het water van de vier paradijsstromen. Het is niet onmogelijk dat de vier niveaus in de bladerkroon, geaccentueerd door de vier kransen van leliën of narcissen hierop alluderen: zoals de vier paradijsstromen hun water ontvangen uit één bron, zo ontspruiten de vier takkenkronen uit één stam, waarbij bron en stam moeten gezien worden als de Leer, het Woord van Christus en de stromen en de takken als de vier evangeliën waardoor het Woord aan de hele wereld verkondigd wordt.
Het sluitstuk van deze paas- of verlossingsthematiek vinden we dan in de top van de kruin met de zes leliën. De lelie, net als de narcis, was in de middeleeuwse iconografie vaak het symbool van zowel Christus, als de Verrijzenis en de Verlossing, en als dusdanig de bloem van Pasen. Zowel met deze leliën als met de bloemkelken rond de takken kan vermoedelijk een parallel getrokken worden met de leliën (eigenlijk lisbloemen) aan de armuiteinden van vele gotische kruisen. Ook hier symboliseren de bloemen zowel het Levende Kruishout als de vier evangelisten. De zes leliën bevinden zich onmiddellijk onder en rond de pin in de top van deze boom. Deze pin doet, zoals reeds gezegd, vermoeden dat zich hier eertijds een thans verloren gegane bekroning moet bevonden hebben. Indien de boom inderdaad dienst heeft gedaan als paaskalender, dan mogen we veronderstellen dat hierop een kaarsestandaard heeft gestaan, waarop dan met Paaszaterdag de Paaskaars werd geplaatst. De boom met zijn duidelijke Verlossingssymboliek droeg zo de Paaskaars, zinnebeeld van de verrezen Christus. Geplaatst op de Boom der Kennis van Goed en Kwaad duidde de kaars bovendien ook nog eens op de overwinning van Christus op de dood en de zondeval, waar in het *Exsultet,* de hymne die op Paaszaterdag tijdens de wijding van de paaskaars gezongen wordt, naar verwezen wordt. De Paaskaars op de boom, waarmee in de Paasnacht het doopwater wordt geheiligd, houdt daarenboven ook nog een verwijzing in naar de paradijsstromen, die zoals gezegd, misschien gesymboliseerd worden in de vier takkenkronen. Deze overigens typisch middeleeuwse inhoudelijke vervlechting van betekenissen in de paaskandelaar is wel niet zo uitzonderlijk en kan tot

Detail van de kruin (foto O. Pauwels)

op zekere hoogte en met de nodige accentverschillen teruggevonden worden in diverse bronzen of messing paaskandelaars.
Het bijzondere aan deze paaskalender echter is dan niet alleen dat hij werkelijk als een boom is voorgesteld, maar ook dat hiervoor gebruik is gemaakt van de boom van Sint-Gummarus. Het wonder van de boom krijgt hierdoor heel duidelijk een nieuwe, bijkomende symbolische dimensie. In dit mirakel heeft Gummarus een boom laten vellen die hij 's anderendaags weer tot leven bracht. Het ligt voor de hand dat hier een parallel met Christus' Opstanding uit de Dood kan getrokken worden. De heilige bewees hiermee niet alleen de onmacht van de heidense goden en zodoende ook de superioriteit van het christelijk geloof, maar zijn daad legde tevens getuigenis af van Christus'Kruisdood en Verrijzenis, de Overwinning op de Dood. De boom van Sint-Gummarus uit de Kluis houdt zo eveneens een verwijzing in naar Christus' Verrijzenis, wat precies in het Paasmysterie wordt herdacht. In de ijzeren boom vloeien bijgevolg paradijs- en paassymboliek harmonieus en op een unieke wijze in elkaar en vormen, samen met de elementen uit de Gummarushagiografie, een drieluik dat opgebouwd is volgens de middeleeuwse typologische antithese. Het zal wel duidelijk zijn dat een dergelijk erudiet schema uitgewerkt moet zijn in nauwe samenwerking met bijvoorbeeld de kanunniken van het Sint-Gummaruskapittel.
Gezien in het licht van de laatmiddeleeuwse voorstellingswijze, waar haast alles een symbolische betekenis kan hebben en niets toevallig is, krijgt de boom van Sint-Gummarus een totaal nieuwe inhoud en wordt hij van louter herinnering aan een wonder van de stadspatroon tot een functioneel kunstwerk met een diepere christelijke symbolische betekenis.
Het gebruik van de boom als paaskalender moet in ieder geval nog in de loop van de 16de eeuw verdwenen zijn. Geen van de vroegste auteurs, Gramaye, Van Grasen noch bisschop Malderus, maakt melding van dit gebruik en Van Grasen zelf, onze best ingelichte bron, vermeldt hem enkel als herinnering aan het wonder van de boom. Het lijkt er op dat ook de dominicanen hem niet voor dit doel hebben aangewend.
De vraag kan nog gesteld worden of de boom als paaskalender niet verplaatsbaar moest zijn. In dat geval zou de drievoet waarmee hij thans in de grond verankerd staat, oorspronkelijk boven het vloerniveau gestaan hebben. Of de boom hiermee voldoende stabiliteit zal gehad hebben en of hij dan ook gemakkelijk verplaatsbaar was, blijft sterk te betwijfelen.
Hoewel hiermee niet onweerlegbaar is aangetoond dat de boom van Sint-Gummarus ook als paaskalender bedoeld en gebruikt is, verdient deze interpretatie toch een nadere analyse. Het ware interessant deze verrassende en complexe symboliek die in de boom van Sint-Gummarus vervat ligt, verder uit te diepen. Mogelijke parallellen en vergelijkingen in de beeldende kunst en literatuur zouden deze theorie eventueel verden kunnen onderbouwen.
Deze nieuwe hypothese biedt alvast het voordeel dat voor diverse aspecten van de boom, zoals de spiraalsgewijs gedraaide band, de vier bloemkelken aan de takken, de leliën in de top en de kaarsenpin, waarvoor tot nog toe geen afdoende uitleg bestond, nu wel een aanvaardbare en alleszins zinvolle verklaring kan gegeven worden.

Overigens mag deze eikeboom niet verward worden met een andere eik die in dezelfde kerk was opgesteld en in sommige beschrijvingen voorkomt.
In 1609 werd het beeldje, dat gesneden was uit het hout van de eik van Scherpenheuvel en dat sinds 1605 naar de Kluis was overgebracht, geplaatst in een kastje tegen een eikeboom (33). Hier is er echter een duidelijke band met de boom van Scherpenheuvel en deze eik had dus niets te maken met het wonder van Sint-Gummarus (34).

1 2 3

1.
Detail van de stam met de afsplitsing van de takken waarrond de bloemkelken zichtbaar zijn (foto O. Pauwels)

2-3.
Detail van de riem met gesp (foto O. Pauwels)

BESLUIT

De smeedijzeren boom van Sint-Gummarus is alleszins een merkwaardig en zeldzaam monumentaal kunstwerk en een uiting van de typische middeleeuwse vroomheid. Volgens de traditie zou hij omstreeks 1470 in het koor van de Kluizekerk geplaatst zijn als herinnering aan één van de wonderen van de Lierse stadspatroon. Waarschijnlijk hangt de oprichting van de boom nauw samen met de toendertijd heroplevende devotie tot Sint-Gummarus en moet hij eerder rond 1475 of iets later (laatste kwart 15de eeuw) gedateerd worden. Diverse elementen in de uitbeelding van de boom, zoals de bloemkelken aan de takken, de leliën en de kaarsepin doen vermoeden dat de boom van Sint-Gummarus tevens de functie van paaskandelaar kan gehad hebben.
De boom is in ieder geval steeds in ere gehouden door de Lierenaars en niet alleen omdat hij het 'wonder van de boom', dat op deze plaats werd gesitueerd, in herinnering bracht, maar blijkbaar ook omdat hij als een waar kunstwerk naar waarde werd geschat. Tijdens de godsdiensttroebelen werd het smeedwerk gedurende vier jaren (1579-1583) buiten de kerk in veiligheid gebracht maar liep tijdens de overbrenging een nog steeds zichtbare beschadiging op. Gedurende de 17de en 18de eeuw kreeg de boom, onder andere wegens de omvorming van kapel tot kloosterkerk, zeker tweemaal een andere plaats in het bedehuis en er werd ook een beeldje van Sint-Gummarus als bekroning op de kruin gezet. Opvallend is dat hij steeds meer naar achter in de kerk werd verdrongen en tenslotte zelf een haast marginale plaats tussen midden- en zijbeuk kreeg toegewezen, vermoedelijk ten gevolge van het wegvallen van de Sint-Gummarusverering en de opkomst van de nieuwe Maria-devotie.
De kerk, die sinds 1612 dienst deed als kloosterkerk voor de dominicanen, werd in 1984 door deze paters verlaten en kwam in 1991 opnieuw in handen van het stadsbestuur. Het kerkbestuur van Sint-Gummarus, bezorgd om het lot dat dit bijzonder en voor de stad Lier belangrijke kunstwerk zou ten deel vallen, kon met de paters dominicanen tot een overeenkomst komen om de ijzeren boom, naast enkele andere kunstwerken, op 13 mei 1991 naar de Lierse hoofdkerk over te brengen om dit kleine maar belangrijke monument voor de toekomst te bewaren. De nieuwe functie van de verlaten Kluizekerk, die in de geschiedenis van de stad Lier een essentiële plaats inneemt, was (en is) immers nog zeer onzeker, zodat voor de boom dringend naar een veilige en verantwoorde oplossing diende gezocht, vooral omdat de kans op beschadiging zeer reëel was.

De wortels uitgewerkt als drievoet (foto F. Verstreken)

De initiatiefnemers waren heel wel bewust dat de enige echt zinvolle locatie van de boom in de Kluizekerk was, maar de gewijzigde bestemming noopte hen tot het zoeken naar een nieuw en toch zinvol onderkomen.
Sedert 1 maart staat het 'boompje van Sint-Gummarus' opgesteld in de Sint-Gummaruskerk in de voormalige doopkapel aan de zuidzijde van de toren, in de as van de zuidzijbeuk. We durven hopen dat het kunstwerk, dat meer dan 500 jaar in een vrij donkere kerkruimte heeft gestaan en buiten Lier nauwelijks bekend was, nu door zijn nieuwe plaats de aandacht en het licht mag krijgen die het zolang heeft moeten missen.
De boom zal in ieder geval de herinnering aan het verhaal over het wonder van Sint-Gummarus levendig houden in de kerk waar ook de relieken van deze man Gods worden bewaard.

Nadat de paters Dominikanen de Kluizekerk verlaten hadden, kwam de boom van St.-Gummarus in bezit van de kerkfabriek van St.-Gummarus. Deze besliste *'den schoonen constighen eyseren boom'* te herplaatsen in de St.-Gummaruskerk.

De smeedijzeren boom onderging een conservatiebehandeling door de conserveringsploeg van het Bestuur Monumenten en Landschappen.
Het geheel werd grondig gereinigd en er werd een kleuronderzoek uitgevoerd naar de oorspronkelijke polychromie. Deze bleek veel lichter en kleuriger dan de huidige kleurstelling. De eiken bladeren waren lichtgroen en de eikels waren verguld met bladgoud.

Deze polychromie is weliswaar nog grotendeels aanwezig, maar wel zeer fragiel. Er werd besloten om niet over te gaan tot het vrijleggen ervan en om ze onzichtbaar te bewaren. Een dergelijke vrijlegging is in principe mogelijk, maar vergt wel een zeer grote investering in tijd en financiële middelen, omdat het volledig onder de microscoop en door deskundige restaurateurs moet uitgevoerd worden.

Na de reiniging van de boom werd het oppervlak beschermd met een mengsel van mikrokristallijne en polyethyleen-was.
Deze semi-synthetische wassen hebben het voordeel dat ze kleurloos zijn en dat ze, in tegenstelling tot bijenwas, geen stof aantrekken. Ze bieden een goede bescherming tegen manipulatie en tegen wisselende climatologische omstandigheden.

Het houten gepolychromeerd beeld van de Heilige Gummarus werd eveneens geconserveerd.
Het was aangetast door Anobium Punctatum, de kleine houtkever, en was reeds vroeger onhandig hersteld met inadequate opvulmiddelen zoals gips.
Deze werden verwijderd en vervangen door droog eikenhoutpoeder vermengd met polyvinylacetaat.
De afschilferende polychromielagen werden gehecht met een mengsel van kleurloze bijenwas en damarhars.
De huidig zichtbare kleurstelling is een overschildering.
De oorspronkelijke polychromie is nog fragmentair aanwezig. Ook dit beeld werd beschermd met mikrokristallijne en polyethyleenwas. Het werd bovendien curatief en preventief tegen houtworm behandeld door injecties van een produkt op basis van permethrine en azaconazole.

Na advies van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium en mede onder toezicht van Dr. Aimé Stroobants en van kunstsmid Herman D'Haese werd het smeedwerk plaatselijk hersteld door de heer De Buck, smid te Gent. Eén tak was gebroken en diende onderaan bijgewerkt te worden.

Einde februari 1994 kon de eerbiedwaardige oude eikeboom, vakkundig hersteld en opgefrist, opgesteld worden op zijn nieuwe plaats in de St.-Gummaruskerk tegen de westmuur. Dit gebeurde door de zorgen van de Algemene Bouwwerken Pieter van den Berg uit Lier.
De herstelling en de terugplaatsing van de boom van St.-Gummarus waren mogelijk dankzij de financiële steun van de Koning Boudewijnstichting.

Marjan Buyle, conserveringsploeg B.M.L.

VOETNOTEN

(1) Afgezien van de verder in deze bijlage vermelde publikaties, wordt de ijzeren boom onder andere nog vermeld in *Deckers P.G.L., Leven en eerdienst van den heiligen ridder Gummarus, beschermheilige der stad Lier en bijzonderen patroon der gesletenheid of geborstenheid*, Lier, 1870, p. 56;
Bergmann A., *Geschiedenis van de stad Lier*, 3de uitg., 1973, p. 51;
Mast E. en Cox F.H., *Verzameling der graf- en gedenkschriften van de provincie Antwerpen*, dl. 7. Lier. *Parochie- en kloosterkerken*, Antwerpen, 1893-1902, p. 181;
Van Heurck E., *Les drapelets de pèlerinages en Belgique et dans les pays voisins*, Antwerpen, 1922, p. 264;
Van In J., *Gids voor Lier* (Lier), 1930, p. 37.

(2) Over Sint-Gummarus, zie o.a.: Deckers P.G.L., *o.c.;* Meerbergen J., *Sint-Gummarus' leven*, Tongerlo, 1937; Paaps T., *De heilige Gummarus in de literatuur, de liturgie en de volksverering. Critische studie*, Antwerpen, 1944; Hasenbroekx A., *Sint-Gummarus in geschiedenis en legende. Critische studie van de Vita van de Heilige Belijder Gummarus die rust te Lier, stad van Brabant*, Lier, 1978.

(3) Voor de iconografie van Sint-Gummarus, zie: Van In J., *De H. Gummarus, patroon van Lier. Biblio-iconografische studie*, in *Tijdschrift voor Geschiedenis en Folklore*, 1, 1938, p. 97-166; *Tentoonstelling Sint-Gummarus. Catalogus*, Lier, 1965; *Sint-Gummarus, iconografie en verering*, (tent. cat.), Lier, 1990.

(4) Paaps T., *o.c.*, p. 40. Zoals wel meer voorkomt in de *Vitae* van Merovingische heiligen, zijn er in het levensverhaal van Sint-Gummarus tal van elementen uit het Germaanse of Keltische heidendom aanwezig die er op wijzen dat de kerstening van onze gewesten in de 7de - 8ste eeuw nog lang niet voltooid was. De verschillende mirakelen moeten dan ook in dit perspectief gezien worden. Het 'Wonder van de boom' heeft duidelijk een heidense of bijgelovige oorsprong. Zie Laenen J., *Introduction à l'histoire paroissiale du diocèse de Malines. Les institutions*, Brussel, 1924, p. 75-76.

(5) Hasenbroekx A., *o.c.*, p. 136-137.

(6) In de Kluis waren twee kapellanieën van Sint-Gummarus, nl. één in en één buiten het koor. Cfr. Hasenbroekx A., *Gegevens voor een geschiedenis van het luisterrijk vorstelijk kapittel van de Heilige Gummarus te Lier*, I. *Vanaf het ontstaan tot 1506*, Lier, 1990, 142-143.

(7) De vroegste gegevens i.v.m. de bouwgeschiedenis van de Kluis worden verstrekt in de kroniek van Lier door Richard van Grasen uit 1614 (Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, hs. II 757, fol. 36 v°). Voor een overzicht van de bouwgeschiedenis van de Kluizekerk, zie o.a.: Aerts W., De Ceulaer R. en Van Langendonck L., *Beschermd cultuurpatrimonium in de Provincie Antwerpen. Arrondissement Mechelen*, Antwerpen, 1989, p. 41; *Provincie Antwerpen, Arrondissement Mechelen, Kanton Lier, (Bouwen door de eeuwen heen. Inventaris van het cultuurbezit in België. Architectuur*, Deel 13n, 1), Turnhout, 1990, p. 197-199; Breugelmans K., e.a., *Lier*, (*Historische stedenatlas van België*, o.l.v. A. Verhelst en J. Duvosquel), Brussel, 1990, p. 97-99.

(8) Van Grasen R., *ibidem.* Het relaas van Van Grasen werd geheel of gedeeltelijk overgenomen door diverse auteurs, onder wie: de Jonghe B., *Historische beschrijvinghe der cloesters van het order van den H. Dominicus, geschreven in 't jaer 1717 (Handschrift Kon. Bibl. Brussel, nr. 16498-16499)*, ingeleid door A. M. Bogaerts, (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der Dominikanen in de Nederlanden*, 1), Brussel, 1965, p. 92; van Lom C., *Beschryving der stad Lier in Brabant*, 's-Gravenhage, 1740, p. 332-333; Bue J. in *Acta Sanctorum, Octobris*, dl. 5, Brussel, 1786, p. 680.

(9) Het jaartal 1479 dat in een aantal publicaties nog steeds opduikt, moet worden toegeschreven aan een (druk)fout in het werkje van Rommens R., *De predikheeren en de Kluizekerk te Lier, hare merkwaardige gedachtenis en mirakuleuze beelden*, Lier, 1888, p. 11. Zie o.a. Vande Vyvere J., *De Kluizekerk en de Predikheeren te Lier*, in *Lier vroeger en nu*, 3, 1929, p. 74; Nuyens P.J.A., *De Kluizekerk te Lier*, in *Toerisme Provincie Antwerpen*, 14, 1968, p. 9; Lens A. en Mortelmans J., *Gids voor Oud-Lier*, Antwerpen-Amsterdam, (1980), p.124; Ceulemans L., *Wandeling door Lier*, Lier, 1980, p. 48.

(10) De Pue P.J., *De paters van de Kluis. De dominikanen te Lier*, Leuven, (1983), p. 105 en 107. Over Quinten Massijs en de smeedijzeren putkooi te Antwerpen, zie: Stroobants A., *Het ijzersmeedwerk toegepast in de bouwkunst te Gent, Brugge & Antwerpen, vanaf de XIIIde tot het begin van de XIXde eeuw. Een vergelijkende studie*, (onuitgegeven doctoraatsproefschrift, R.U.Gent), 1977-78, p. 1379;
Silver L., *The Paintings of Quinten Massys. Catalogue Raissoné*, Oxford, 1984, p. 2 en 16.

(11) Lier, Kerkarchief Sint-Gummarus, 43/1/A, *Kerkrekeningen 1472-1473, 1474-1475, 1477-1478.* Zie ook Leemans H., *De Sint-Gummaruskerk te Lier*, (*Inventaris van het kunstpatrimonium van de provincie Antwerpen, 1*), Antwerpen-Utrecht, 1972, p. 34, 35, 132, 390.

(12) van Grasen R., *ibidem.*

(13) Bergmann A., *o.c.*, p. 236 - 237. Voor een overzicht van de hervorming te Lier, zie: Hasenbroekx A., *Hoe een 'kwade' stad de hervorming beleefde. Lier 1525-1595*, in *Noordgouw*, 19-20, 1979-1983, p. 149-166.

(14) Over het Heilige-Geesthuis, zie: *Bouwen door de eeuwen heen (o.c.)*, p. 229; Breugelmans K., e.a., *o.c.*, p. 101.

(15) Het mag niet uitgesloten worden dat deze 19de-eeuwse herstelling is uitgevoerd door Lodewijk Van Boeckel (1857 - 1944). Hierin zou het nog steeds opduikende verhaal dat de ijzeren boom het werk is van de bekende Lierse kunstsmid een aannemelijke verklaring vinden. Zie: *Bouwen door de eeuwen heen (o.c.)*, p. 199.

(16) Het dooreenhaspelen van diverse gegevens, m.n. de beschadiging van de kruin tijdens de overbrenging in 1579 en de verplaatsingen van de boom in de kerk (17de en 18de eeuw), heeft omstreeks 1800 het verhaal doen onstaan dat de kruin met toelating van de magistraat is gedund (Lier, Kerkarchief Sint-Gummarus, 126/5, nota G, boek VII: C. Drymans, *Jaerboeken*, p. 98; Brussel, Kon. Bibl. Albert I, Hs. 22453: J. L. Bax, *Lira, pars tertia*, fol. 42 r°) of dat er twee takken zijn uitgenomen om hem dicht tegen de zuil te kunnen plaatsen (Rommens, *o.c.*, p. 10).

(17) Gramaye I.B., *Antverpiae antiquitates et opidorum, municiporum, pagorum, dominiorum, quae sub ea*, Brussel, 1610, p. 129. De vermelding van Gramaye werd o.a. overgenomen door Wichmans A., *Brabantia Mariana tripartita*, Antwerpen, 1632, p. 183; Le Roy J., *Notitia Marchionatus Antverpiensis*, 1670, p. 176; Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, hs. III 1466: Pontanus J.F., *Lira Brabantiæ civitas illustrata*, 1724, fol. 5 v°; Bax J.L., *o.c.*, fol. 42 r°.

(18) *Atque hæc omnia ut dicti Patres quo ad altaria in dicta Capella constructa, atque ferream arborem in memoriam à Divo Gummaro ibidem excisa atque præcibus ad vegetationem rursus revocata, ut habet traditio illius Ecclesiae eodem loco erectam aliaque similia nihil immutabunt.* Leuven, Provincialaat van de paters dominicanen, Kloosterarchief van Lier [voortaan Leuven, KAL], 36, p. 14. Zie ook ibidem, 39 (niet gepagineerd) en 47, p. 5 (Ndl. vert.) en Lier, Kerkarchief van Sint-Gummarus, 113/1; Lier, Stadsarchief, *Boeken Berckmans*, dl. 1, fol. 171 r°, dl. 2, fol. 373 v° en dl. 3, fol. 383 v° en de uitgave in De Pue P.J., *o.c.*, p. 116 (bijlage 3).

(19) Gramaye I.B., *o.c.*, p. 129. Zie ook Wichmans A. , *o.c.*, p. 183. In 1663 heeft pater Joannes de Lixbona, vicaris van het Lierse dominicanerklooster deze steen, met omschrift in gotische karakters, laten vervangen of aanpassen. Hij liet nl. een blauwe steen met identieke tekst plaatsen waar een koperen plaat in de vorm van een boom in was gelegd (de Jonghe B., *o.c.*, p. 102; Leuven, KAL, 14: *Actuarius Conventus Lyrani*, (ca. 1795), p. 7). In mei 1766 hebben de paters de vloer van het koor met marmer vernieuwd *"et n'ont pas manqué de marquer la même place par une lame de cuivre pareille à l'ancienne, mais ils ont omis l'inscription"* (Brussel, Algemeen Rijksarchief, *Handschriftenverzameling*, 754: Brenart F.G.A., *Mémoire sur l'état de l'église belgique, ses droits et ses prérogatives*, dl. 1, [1768], p. 471 - 472). De vernieuwing van de vloer van het koor was gebeurd op initiatief van broeder Hyacinthus van Weenen (Den Haag 1734-Lier 1781) die dit feit op de nieuwe steen langs weerszijden van de koperen boom met initialen had aangegeven: *D. / D. // B H / V W. // 17.66* ("*Dono dedit broeder Hyacinthus van Weenen 1766*") (Lier, Kerkarchief Sint-Gummarus, 126/5, nota G, boek VIII: Drymans C., *Jaerboeken*,

◀ De huidige opstelling gezien vanuit de zuidelijke zijbeuk (foto O. Pauwels)

p. 248 (met schets); Bax J.L., *o.c.*, fol. 45 v° (met schets)); Mast E. en Cox F.H., *o.c.*, p. 181. Over van Weenen H., zie: Bogaerts A.M., *Repertorium der dominikanen in de Nederlanden*, 1. *Antwerpen - Lier*, (*Bouwstoffen voor de geschiedenis der dominikanen in de Nederlanden*, 19), Leuven, 1981, p. 393.

(20) Vgl. Leuven, KAL, 40, *Descriptio Capellæ S^ti Gommari vulgo de Cluijs, p. 15: (...) posita fuit in navi Ecclesiæ arbor illa insignis ferrea.*

(21) Brenart F.G.A., *o.c.*, p. 471; Bax J.L., *o.c.*, 42 r° (die zichzelf herhaaldelijk tegenspreekt).

(22) Leuven, KAL, 10, p. 4. Volgens Bax J.L.(*o.c.*, fol. 42 r°) zou dit daarentegen ca. 1800 gebeurd zijn: *"ende is in het jaer 18.. verplaest tegen den pilaer ten Noorden van de Kerk"*. J.L. Bax, die omstreeks 1802 schreef, lijkt ons evenwel minder betrouwbaar dan M.T. Claes, die deze verplaatsing in zijn eigen kerk zeker zou hebben vermeld. Bovendien is er ook geen enkele aanwijzing dat de boom ooit aan de noordkant zou hebben gestaan. Over M.T. Claes, zie: Bogaerts A.M., *o.c.*, p. 408 - 412. Anderzijds schreef Drymans (*o.c.*, boek VII, p. 98) nog op het einde van de 18de eeuw: *Dien boom heeft eertydts in de choor gestaen op die plaetse daer nu hy is uytgecapt in eenen marberen steen, maer staet nu in't midden van de kerck* [...]. Vermoedelijk heeft Drymans deze passage uit oudere bronnen (zoals Van Grasen of van Lom) overgenomen. - Overigens wordt de boom niet vermeld in de inventaris die op 14 oktober 1796 werd opgemaakt in het vooruitzicht van de afschaffing van het klooster, vermoedelijk omdat hij als muurvast werd aangezien of omdat hij als niet waardevol werd genegeerd. Zie: Leuven, KAL, 100.

(23) Over de Kluis en de dominicanen, zie: Rommens R., *o.c.*; Vande Vyvere J., *art.c.*, p. 73 - 89; Aerts E. en Aerts-Hoyberghs C., *De Lierse dominicanen in het historisch perspectief. Een gelegenheidspublicatie*, Lier, 1978; De Pue P.J., *o.c.*

(24) Vóór de Franse Revolutie zou er jaarlijks een processie of ommegang gehouden zijn op 1 mei om, in herinnering aan de afgehouwen boom, voorspoedige groei, wasdom en bloei voor de gewassen af te smeken. Rommens R., *o.c.*, p. 11-12.

(25) Een verschijnsel dat wel vaker vastgesteld wordt: vgl. Vovelle M., *Mentaliteitsgeschiedenis. Essays over leef- en beeldwereld*, Nijmegen, 1985, p. 88-89.

(26) Cat. 1990, nr. 101; Mees M., *Sint-Gummarus in het werk van Timmermans*, in *Jaarboek van het Felix Timmermansgenootschap*, 18, 1990, p. 201 en afb. in P.J. De Pue, *o.c.*, p. 28.

(27) De paters bezaten naast een schilderij van de heilige (18de eeuw) ook nog een kelk (1721) met op de voet de voorstelling van de H. Gummarus naast Sint-Dominicus, de H. Thomas van Aquino en de H. Catharina van Siena (cat. Lier 1990, *o.c.*, nrs. 25 en 111). Bovendien liet kanunnik Ign. van Paffenrode († 1706) in 1665 in het koor een nog steeds bestaand beeld van Sint-Gummarus plaatsen met als opschrift: *Eerste plaetse van Lier / daer Ste Gommaer / heeft mirakel gedaen / en een visioen door godts enghel ontfaen An° 700 / R^dus Adm^nus D. Ignatius van Paffenrode insignis ecclesiae S^ti Gommari canonicus* (Drymans, *o.c.*, boek VIII, p. 242). Ook op het Rozenkransschilderij van P.P. Rubens in het hoofdaltaar van de kerk (thans bewaard in het Poesjkin Staatsmuseum te Moskou), met de voorstelling van Maria die de rozenkrans overhandigt aan de H. Dominicus in het bijzijn van andere dominicaner heiligen, stond Gummarus als toeschouwer afgebeeld. (Zie hierover: Mees M., *Van Kluis naar Hermitage. Het Rozenkransschilderij van P.P. Rubens uit de Kluizekerk van Lier*, in *Lira Elegans. Jaarboek van het Liers Genootschap voor Geschiedenis*, 1, 1991, p. 123-124).

(28) Cat. Lier 1990, nr. 56.

(29) De vroegste vermelding komt voor in Rommens R., *o.c.*, p. 8 (1888).

(30) Brenart F.G.A., *o.c.*, p. 471.

(31) De boom is o.a. als een eik voorgesteld op een bedevaartinsigne van Sint-Gummarus dat dateert van vóór 1530-1532 en vermoedelijk ook op een zilveren penning van 1517. Ook op het blazoen (1561) van de Lierse rederijkerskamer *Den Groeyende Boom*, die haar naam ontleende aan het mirakel van de stadspatroon, dat wordt toegeschreven aan Crispiaan van den Broeck (Mechelen, 1524 - 1591) (Antwerpen, K.M.S.K., inv. 553, in bruikleen in het Museum Vleeshuis) houdt de heilige een eikeboompje vast. De kamer van dit gilde heette trouwens *d'Eycken Boom* (Grote Markt, 34) en de gevel (1709) was bekroond met een thans vervangen maar nog bewaard gebleven kleine smeedijzeren eikeboom (verz. Paribas, Lier). Ook later is de boom regelmatig als een eik uitgebeeld, voor zover de bladeren identificeerbaar zijn. Zo is er de votiefsteen in de cenotaaf van Sint-Gummarus (Sint-Pieterskapel, 17de eeuw) met een krans van eikeloof en in de Sint-Gummaruskerk worden thans nog twee 17de-eeuwse reliekmonstransen van de patroonheilige in de vorm van een boom bewaard waarvan de kruinen eveneens als eikeloof zijn uitgewerkt. Ook te Leuven wordt een gelijkaardige monstrans (1809 - 1810) bewaard (Cat. Lier 1990, nrs. 11, 47, 105, 106, 117, 132 en 133; voor het pelgrimsinsigne, zie ook: van Beuningen H.J.E. en Koldeweij A.M., *Heilig en profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse insignes uit de collectie van Beuningen H.J.E.*, (*Rotterdam Papers*, 8), Cothen, 1993, p. 76-78 en 161).

(32) Zie bv.: Teirlinck I., *De folklore van den eik*, in *Botanisch Jaarboek*, 3, 1891, p. 134-191.

(33) *'A° 1609 wirden den eycken boom met het casken ende Inghelen gemact daer ons lieff vrouw in staet'*. van Grasen R., *o.c.*, fol. 39 r°. Zie ook: de Jonghe B., *o.c.*, p. 93; Leuven, KAL, 10, p. 4. Blijkbaar mag hier een parallel getrokken worden met de eik die nà 1624 op het altaar van de basiliek van Scherpenheuvel werd geplaatst als herinnering aan de boom waaraan tot 1602 het genadebeeld heeft gehangen. Zie: Lantin A., *Scherpenheuvel, oord van vrede. Ontstaan van de bedevaartplaats.Beschrijving van koepelkerk en kunstschatten*, Retie, 1971, p. 99 en 101.

(34) Zowel bij de viering van de 250ste verjaardag van de instelling van het Feest van de Rozenkrans (1821) als bij de Sint-Gummarusfeesten van 1840 werd er een verband gelegd tussen de devotie tot de H. Rozenkrans en het wonder van de boom, gesymboliseerd door de twee eikebomen. Zie: Leuven, KAL, 9, n. gepag.; *Verzameling der jaerschriften, verzen enz., die tydens het jubelplegt van den beschermheiligen Gummarus (...), aldaer gevierd van den 11^n tot den 20^n october van den jare MD CCC XL, zo in kerken als aen de versieringen van openbare plaetsen en straten gediend hebben (...)*, Lier, [1840], p. 37.

Marc Mees, Co-archivaris-conservator van de St.-Gummaruskerk.

GEWELFBOUW

ELIE DEGRANDE m.m.v. MIEK GOOSSENS

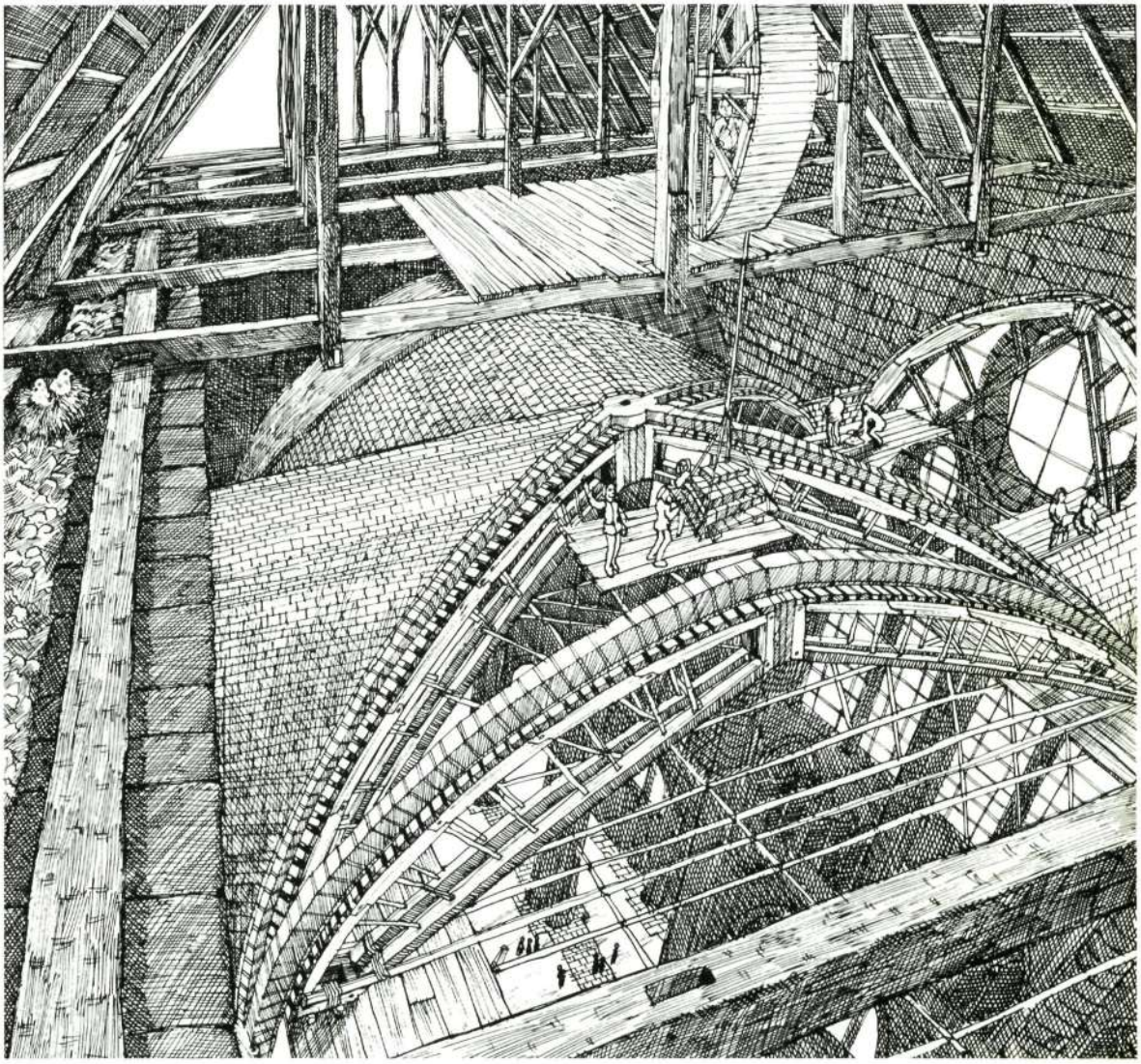

Gewelfbouw in de middeleeuwen zoals gezien door David Macaulay (Cathedral, The Story of Its Construction, 1973)

"La construction est une science c'est aussi un art, c'est-à-dire qu'il faut au constructeur le savoir, l'expérience et un sentiment naturel".
Viollet-le-Duc, Dictionnaire raisonné.

Gewelven bouwen is spectaculair: een grootse en preciese onderneming, waarbij de herinnering aan ingestorte voorbeelden nooit veraf is. Overwelfde ruimten worden nog zelden gerealiseerd. In de restauratie wordt de heropbouw van een gewelf zoveel mogelijk vermeden. Een geval waar men door omstandigheden genoodzaakt was om een gewelf volledig te reconstrueren, krijgt dan ook onze volle aandacht, ook al is het buiten onze landsgrenzen gelegen.

HET PROJECT

In de bossen van Ubbergen, een dorpje tussen Nijmegen en de Duitse grens, ligt een gebouwenpand genaamd *De Refter*. Het bestaat uit een villa en een zusterhuis uit 1880, een westvleugel en een noordvleugel uit 1926. Daartussen staat een in neogotische stijl opgetrokken kerkkapel uit 1910, naar het ontwerp van architect J.H. Van Groenedael. Het was tot voor 1972 eigendom van de kanunnikessen van de Heilige Augustinus. Thans is het pand eigendom van de *Stichting de Refter* en vormen de gebouwen een wooneenheid.

In 1990 werd het dak van de kapel door brand in de as gelegd. De grote dakruiter (12 m) die in het midden van het dak stond kwam tijdens de felle brand in de kelder terecht, dwars doorheen het dak, de gewelven en de kerkvloer.
De kapel werd in haar geheel gerestaureerd naar de toestand van voor de brand. De totale heropbouw van de overwelving vormde hierbij ongetwijfeld technisch en constructief het moeilijkste onderdeel.

De *Stichting Bouwopleidingen regio 's Hertogenbosch* stond in voor de schenking van het nodige materiaal: 18.000 stuks kleine bakstenen voor de kluizen en de nodige profielstenen voor de gordel- en diagonaalbogen.

De leerlingen van het 7e specialisatiejaar restauratie bouw van het Vrij Technisch Instituut te Brugge, werden in de gelegenheid gesteld om deze reconstructie op te volgen. Tijdens studiebezoeken konden zij daadwerkelijk meehelpen aan de realisatie ervan, in samenwerking met het aannemersbedrijf Nico De Bont en Zonen uit Nieuw-Kuyck. Het vormde een unieke kans om kennis en vaardigheid op te doen op het vlak van de gewelfbouw.

Nadien werd in de werkplaatsen van de school te Brugge een exacte repliek gemaakt van het Ubbergse gewelf.

DE KAPEL EN HAAR GEWELF

De kapel bestaat uit een schip van 9 meter bij 20,66 meter en een koor. Het schip telt 6 traveeën. Elke travee is gemarkeerd door een gordelboog van geprofileerde bakstenen. De aanzet van de ribben begint op een hoogte van 7 meter boven de kerkvloer. De totale hoogte van de gewelven, van vloer tot kruin, bedraagt 13 meter. Merkwaardigheid is dat de diagonaalbogen telkens twee traveeën overspannen, echter vertrekkende per travee. Zo kruisen de ribben zich telkens per travee in het midden van het schip en overspannen zij een lengte van 11, 26 meter.

Deze manier van overwelven behoort typologisch tot het kruisribgewelf, meer bepaald het netgewelf.

DE RECONSTRUCTIE STAP VOOR STAP

In een eerste fase werd het dak van de kapel gereconstrueerd. Dergelijke werkwijze werd ook oorspronkelijk zo gevolgd: gewelven worden pas gerealiseerd nadat het gebouw onder dak is. Het dakgestoelte werd door de bouwers gebruikt bij de constructie van de gewelven, onder meer om hijstoestellen te plaatsen (voor het ophalen van de zware onderdelen), de schenkels te bevestigen en voor de ophanging van de stellingen.

Een werkvloer werd uitgebouwd ter hoogte van de aanzet van de gewelven. Hierop kon worden overgegaan tot de analyse van de bestaande toestand, meer bepaald van de restanten van de overwelving.

Toestand van de zwaar gehavende kapel na de instorting van de toren (foto's N. De Bont)

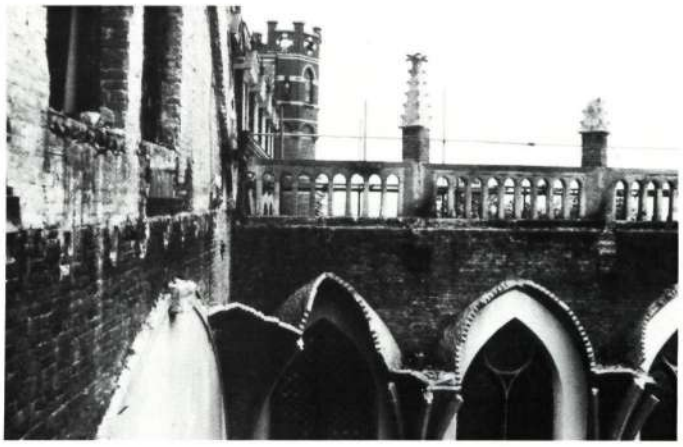

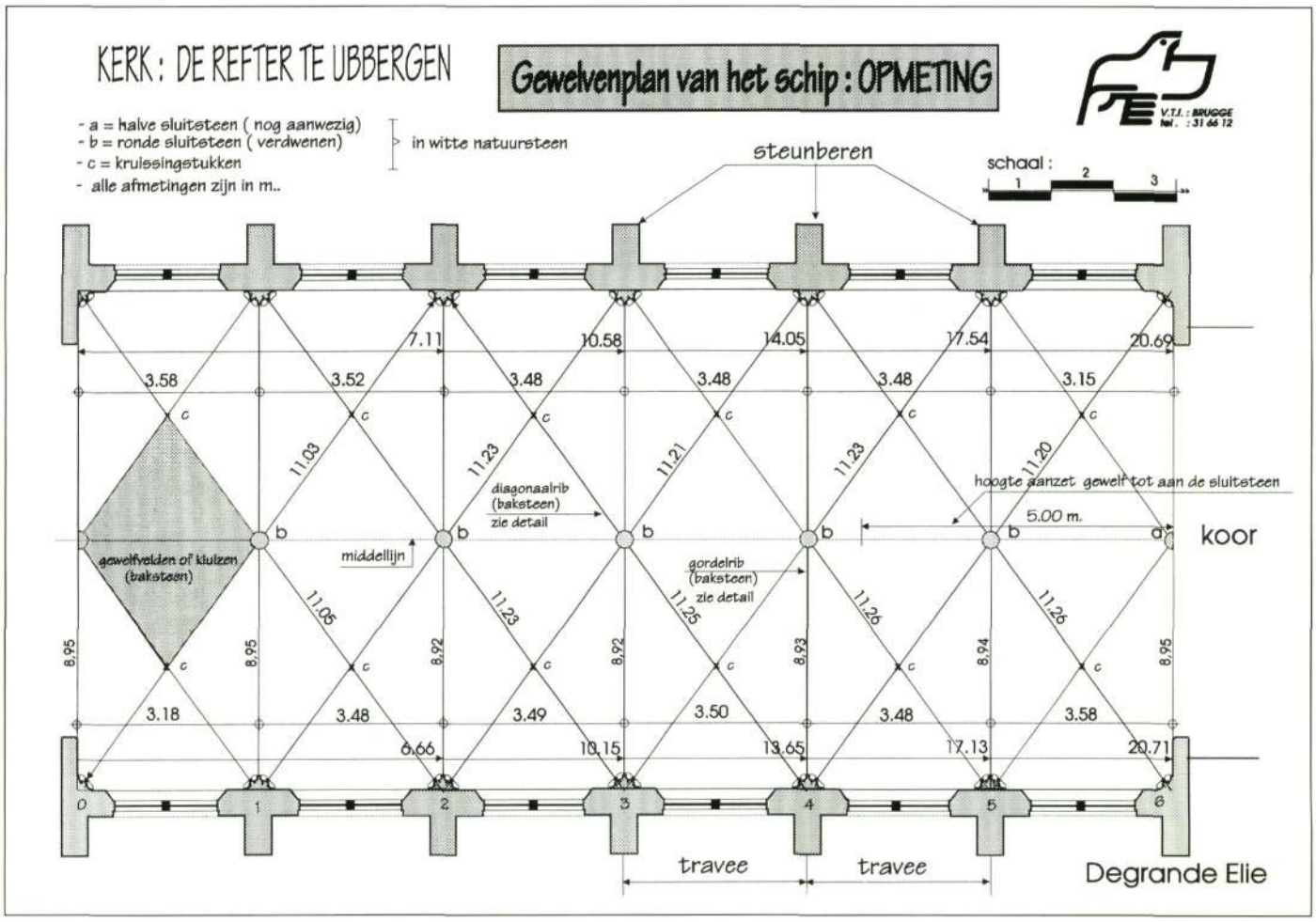

Gewelvenplan van het schip: een exacte opmeting is een basis voor een reconstructie.

De gewelfvlakken waren afgebroken op ongeveer 30°. Dit is ook de hoogte tot waarop de gewelven opgevuld waren. Het opvullen van de gewelfoksel noemt men *"aanraseren"* en dient om de zijdelingse druk te neutraliseren. De restanten van het oorspronkelijk gewelf werden geanalyseerd en opgemeten. De hoogte van het gewelf kon worden gemeten aangezien zich nog sporen aftekenden van de aanzet ervan tegen het koor en een gewelfsteen er deels bewaard bleef. Ook kan men vaststellen dat de gewelfkluisen op de *"Engelse"* wijze waren gemetseld: de lagen van de welfvlakken zijn haaks op de diagonaalbogen gemetseld. Dit heeft voor gevolg dat in de nok, waar de lagen samenkomen, de lagen beurtelings in elkaar gekeperd worden.

Deze werkwijze is verschillend van de *"Franse"* wijze waarop gewelfvlakken kunnen gevuld worden en waarbij de baksteenlagen haaks op de gordelbogen worden geplaatst; in de nok van het gewelf moet men dan met een voeg uitkomen. Om dit te bekomen moeten de lagen verdeeld worden, wat een dikke lintvoeg tot gevolg kan hebben, wat dan weer de uitvoering bemoeilijkt.
De richting van de lagen, of deze nu *"Frans"* of *"Engels"* is, heeft echter geen invloed op de sterkte en de stabiliteit van het gewelf.

DE SCHENKELS

Na de voorbereidende werkzaamheden van analyse en opmeting kon worden gestart met de vervaardiging van de *schenkels* of *formelen*: vaste, houten vormen waarop de ribben zouden worden gemetseld.
Zij moeten exact de vorm hebben van deze ribben, dragen hun gewicht tijdens het metselen en worden weggenomen nadat de mortel is uitgehard.
Formelen worden heden ten dage vervaardigd van multiplexplaten, omdat hier grotere boogsegmenten kunnen worden uitgezaagd zonder sterkteverlies.
Om de schenkel te maken wordt een *uitslag* op ware grootte getekend op multiplexplaten. Hierbij gaat men als volgt tewerk. Grote platen worden netjes naast elkaar op de grond gelegd. Daarop wordt een horizontale en een loodrecht hierop staande vertikale

▶ Restant van de gewelfaanzet. Bemerk het gewelfvlakmetselwerk op *Engelse* wijze (foto E. Degrande)

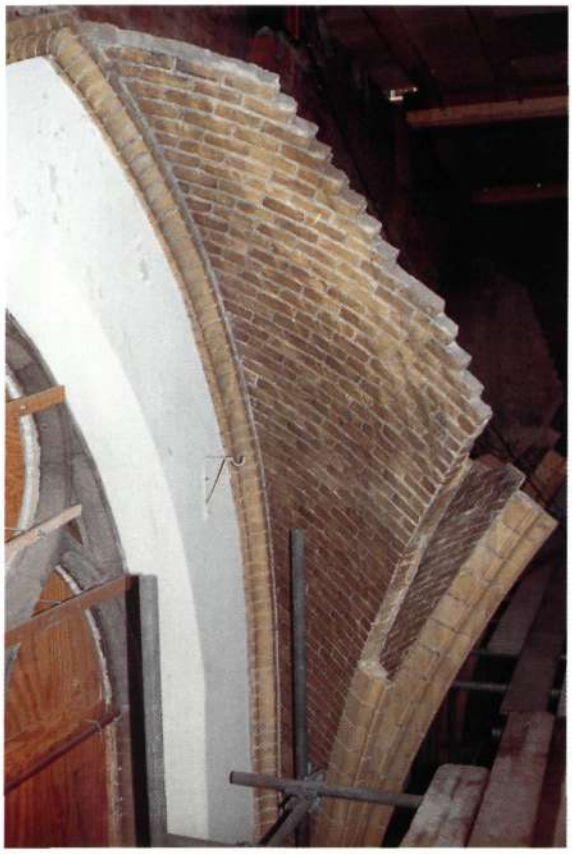

▶▶ Het vervaardigen van de schenkels (foto E. Degrande)

Constructie van de schenkel

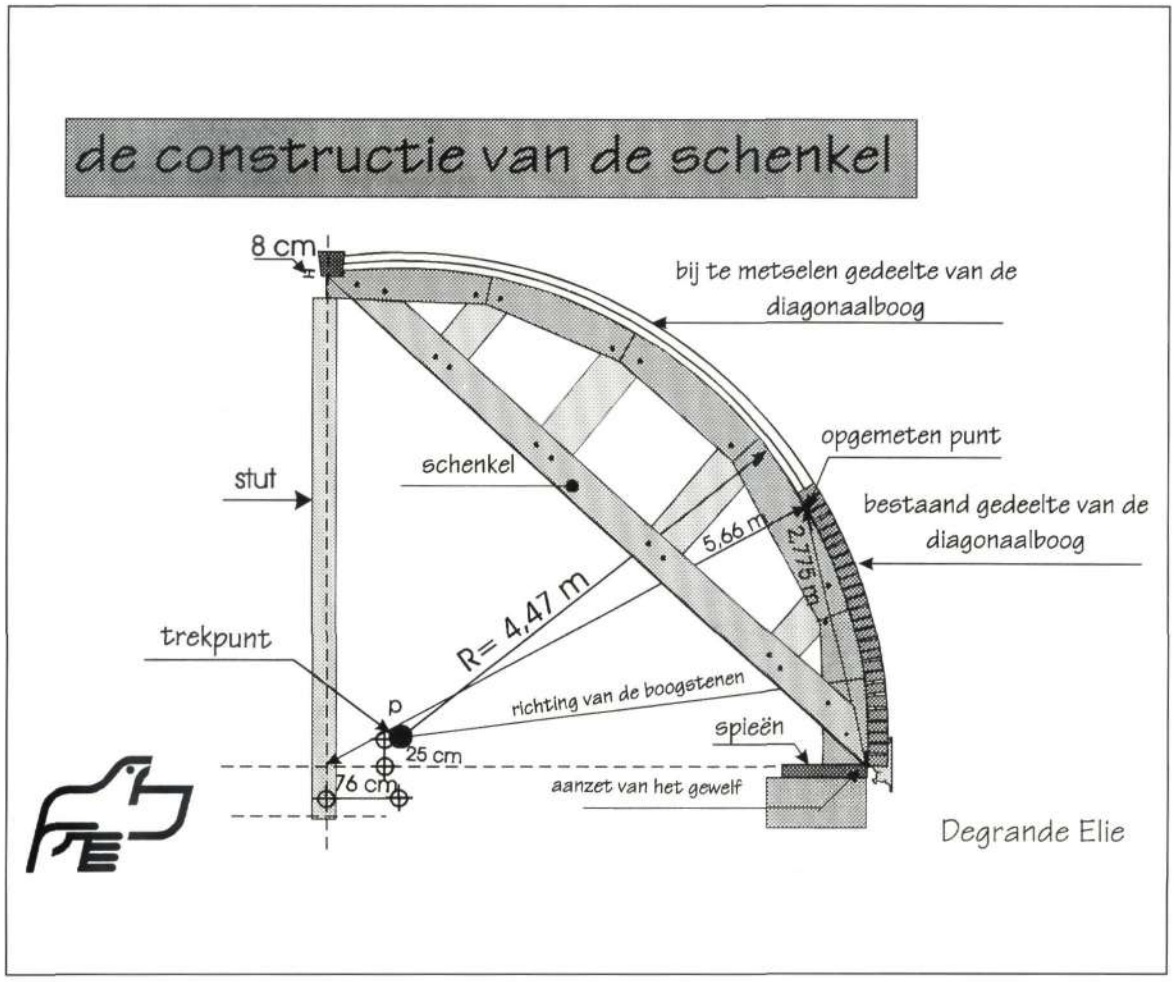

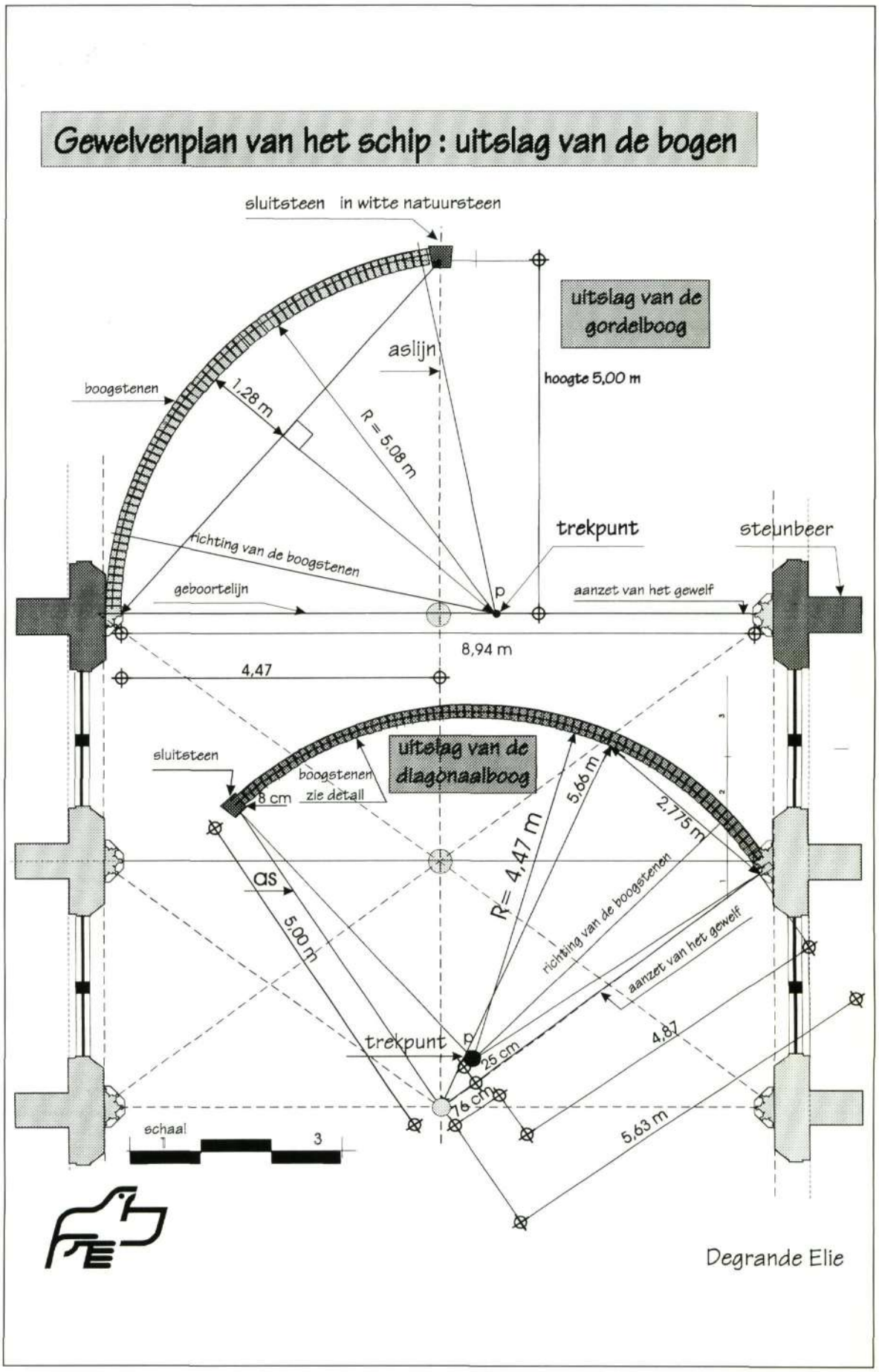
Gewelvenplan van het schip : uitslag van de bogen
sluitsteen in witte natuursteen
uitslag van de gordelboog
aslijn
hoogte 5,00 m
boogstenen
1,28 m
R = 5,08 m
trekpunt
steunbeer
richting van de boogstenen
geboortelijn
P
aanzet van het gewelf
8,94 m
4,47
sluitsteen
uitslag van de diagonaalboog
boogstenen zie detail
8 cm
5,66 m
2,775 m
R= 4,47 m
as
5,00 m
richting van de boogstenen
aanzet van het gewelf
trekpunt
P
25 cm
4,87
16 cm
5,63 m
schaal
1
3
Degrande Elie

lijn getrokken. Deze komen overeen met respectievelijk de *"geboortelijn"* van het gewelf en met de *"as"* van de gordel- of diagonaalboog. Op de geboortelijn wordt de halve lengte van de gordelboog afgeschreven; op de aslijn de hoogte van de boog.
Een cirkelboog moet nu deze beide punten verbinden. De boog wordt met een lange lat afgetekend, met een straal gelijk aan de hoogte van het gewelf. De lat wordt op de geboortelijn verschoven tot het bovenaan precies uitkomt. Nadat het trekpunt bepaald is kon de boog worden getrokken.

Voor het bepalen van het trekpunt waren de resterende gewelfstukken determinerende gegevens.
De formelen dienden immers perfect aan te sluiten op de bestaande restanten. Voor de diagonaalboog was de uitslag om deze redenen veel moeilijker.
De bouwers namen vroeger de hoogte van het gewelf als straal voor de boog. Om bovenaan juist uit te komen in het punt dat de hoogte aangeeft, konden ze het trekpunt niet op de geboortelijn houden. Ook de huidige bouwers konden dit niet, en namen het trekpunt iets boven de geboortelijn.
De boog had een straal van 5 meter en de afstand van de aanzet tot de as van de totale overspanning was 5,63 meter. Dit heeft als gevolg dat de diagonaalboog iets terug naar beneden komt. Bij dit aanpassen van de modelschenkel was er tussen de rib en de schenkel een tussenruimte van 8 cm, dit als gevolg van een zetting. De modelschenkel diende dus te worden aangepast aan deze bestaande gegroeide toestand, in afwijking van de ontwerptoestand.

Pas na het aanpassen van de modelschenkels aan de bestaande ribben, konden al de formelen worden gemaakt voor de gordel- en diagonaalbogen.
Zij werden gemaakt naar een model dat op de plaat was uitgetekend. Zo konden zij in serie worden samengesteld.

De schenkels werden vervolgens opgehesen en geplaatst. Aangezien zij de vorm van het gewelf aangeven, dienden zij heel correct geplaatst te worden. Om de schenkels te stutten wordt gebruikt gemaakt van de stellingbuizen. Het is van groot belang dat ze stevig worden vastgemaakt, zodat zij niet kunnen vervormen tijdens het metselen van de ribben.

Om te voorkomen dat zij onder het metselen door het toenemend gewicht naar boven worden geduwd, moeten zij gestut worden naar de kapconstructie, of extra belast worden, dit door er de zware sluitsteen op te leggen. Om de juiste hoogte aan te houden

De gewelfbouwer controleert of de schenkel aansluit op de restanten van de gordelboog m.a.w. of de juiste straal werd gebruikt voor de uitslag van de boog. De schenkel past perfect (foto E. Degrande)

Formeel/schenkel
houten schoorconstructie, bestaande uit op elkaar geklampte en van dwarshouten voorziene stukken, waarvan het buitenbeloop de gedaante heeft van een boog of gewelfkap, teneinde de laatste hier over te metselen.
Na voltooiing wordt het formeel weggenomen.
Een schenkel heeft dezelfde functie, doch heeft slechts de dikte van een plank. De schenkel is opgebouwd uit rond uitgezaagde planken die aan elkaar gespijkerd worden

Geboorte/geboortelijn
aanzet van het gewelf

Gewelfkap/gewelfveld/gewelfkluis
veld of compartiment van een gewelf ontstaan uit de snijding van gewelfvlakken en dat dus wordt begrensd door de graten of ribben van een gewelf

Gewelfribben/gewelfbogen
worden onderverdeeld in gordel- en diagonaalbogen

Gordelboog
boog die bij een langgerekt of bij een opeenvolging van gewelfvlakken loodrecht op de lengteas hiervan staat; de gordelbogen markeren tevens de traveeën.

Diagonaalboog
elkaar kruisende of in een middensluitsteen samenkomende ribben

Uitslag
werktekening op ware grootte

De geprofileerde bakstenen voor de ribben; het mondstuk van de gordelboog is iets zwaarder dan dat van de diagonaalboog

werd in Ubbergen een draad op de juiste hoogte van het gewelf gespannen. Op deze draad werd vervolgens de as van de boog geschreven, zodat de schenkels naar dat punt konden worden gesteld. De gordelboogschenkels werden eerst geplaatst, vervolgens deze van de diagonaalbogen. Dit ging makkelijker, aangezien reeds naar een vast stuk kon worden toegewerkt.
Aangezien formelen gemakkelijk moeten kunnen weggenomen worden, worden zij op spieën geplaatst.

HET METSELEN

Na het stellen van alle schenkels kon een aanvang worden genomen met het *metselen*: eerst de gordelbogen, vervolgens de diagonaalbogen en tenslotte de gewelfvlakken. Toch zo gelijkmatig mogelijk, zodat de schenkels evenwichtig belast worden.

Bij het metselen van de ribben is het moeilijk om ervoor te zorgen dat de geprofileerde stenen niet kantelen op de smalle schenkels. De gebogen vorm moet mooi in de regel worden gemetseld, en de vorm van de schenkels moet vloeiend worden gevolgd. De stenen waren voorzien van openingen die eerst goed met mortel werden gevuld, en dan vol en nat in de mortel werden gemetseld. Zo weinig mogelijk kloppen op de stenen was de boodschap, zij moeten tegen elkaar worden getrild. Om een goede luchting van de ribstenen te bevorderen werden ze eerst in water ondergedompeld en dan gemetseld.

De profielstenen werden hier niet in spievorm gezaagd (volgens de richting van het trekpunt), omdat de straal van de boog zeer groot was, waardoor de voeg tussen de stenen bijna geen spievorm vertoonde. Bijzondere zorg moet worden besteed aan de topsluiting, waar de ribstenen samenkomen met de sluitsteen, de kern van het gewelf. Deze sluitsteen was enigszins wigvormig gemaakt, zodat hij zichzelf opsloot.

Nadat alle ribben gemetseld en opgesloten waren, kon begonnen worden met het metselen van de gewelfkluizen. Dit gebeurt vrij uit de hand, zonder ondersteuning; dit noemt men *"op kleef"* metselen.

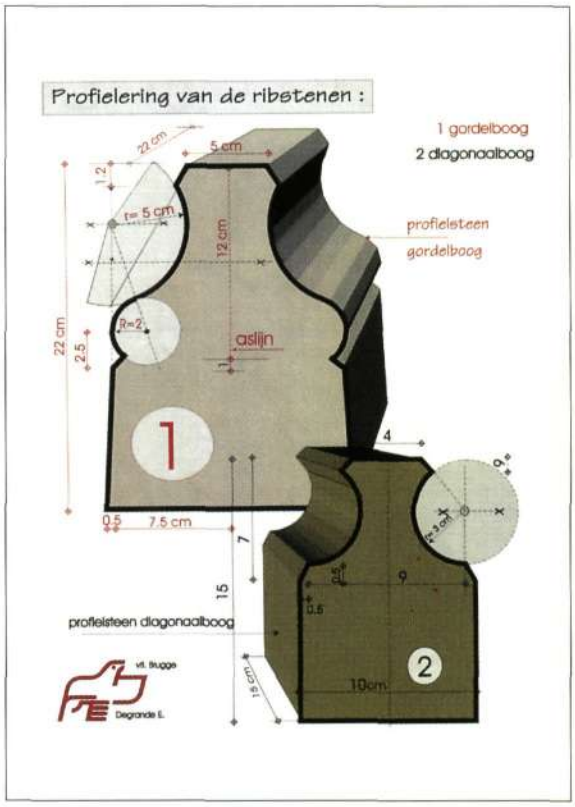

▶ Het metselen van de ribben. Deze moeten vloei hebben; de metselaar moet aanvoelen of de stenen goed gemetseld zijn. Een ander criterium is *er niet* (foto E. Degrande)

▶▶ Het metselen vordert gelijkmatig. Bemerk de bewaarde gewelfaanzetten, de schenkels met de geprofileerde ribstenen en de vrij uit de hand gemetselde gewelfvlakken (foto E. Degrande)

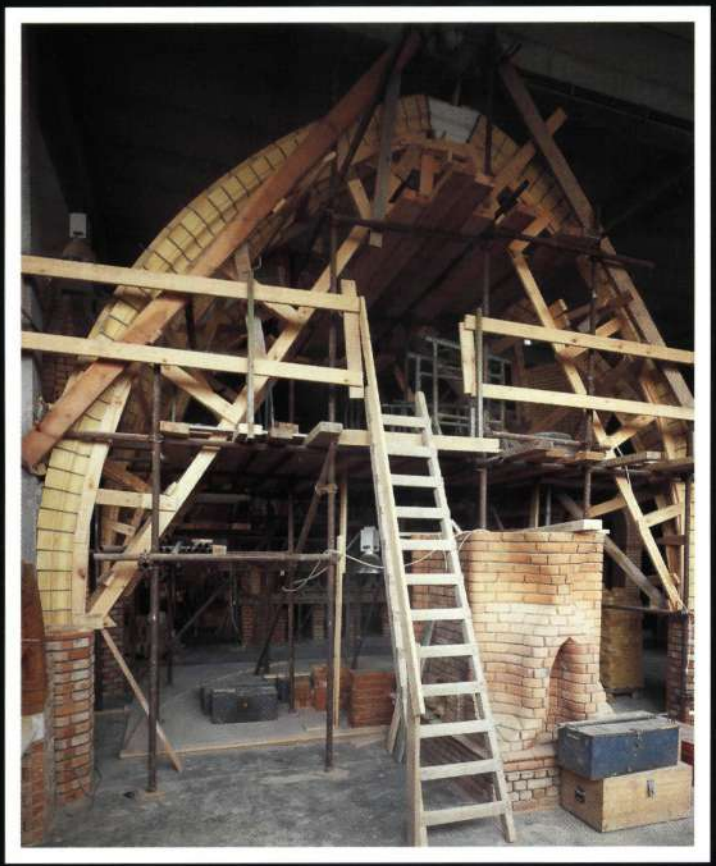

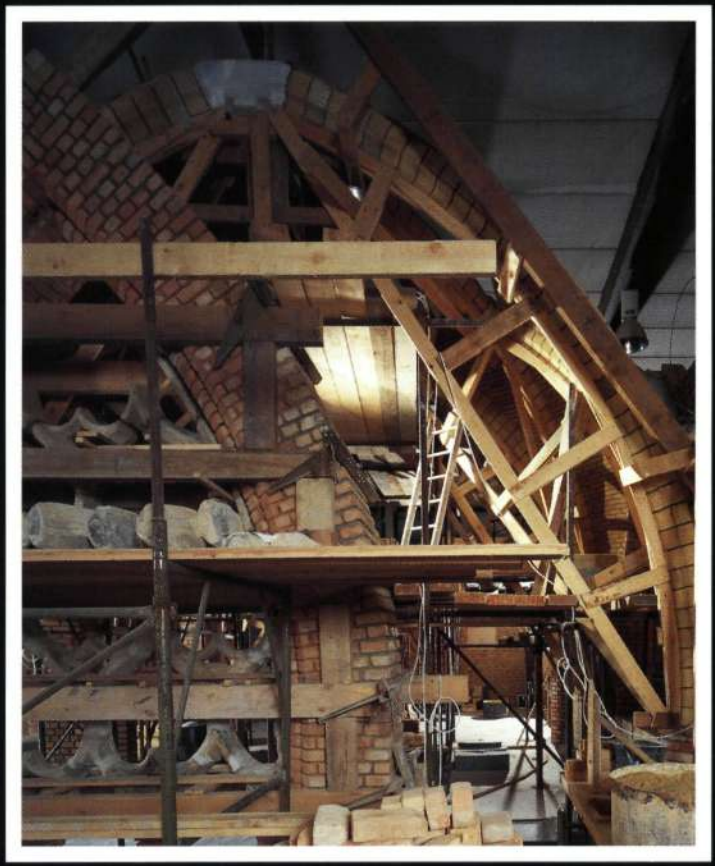

De replica van het gewelf in de werkplaats van het Vrij Technisch Instituut te Brugge (foto's O. Pauwels)

Het metselen van de kluizen gebeurt vrij uit de hand. Een boogvormig opgespannen latje vormt de enige richtlijn (foto E. Degrande)

De lagen van de kluizen worden – zoals hoger reeds gemeld – haaks op de diagonaalboog gemetseld. Iedere laag moet zichzelf opsluiten tussen de ribben en moet dus lichtjes bol worden gemetseld. Zoniet valt de laag in. Tegelijkertijd moet het vlak vloeiend blijven.

Als enige richtlijn hiervoor werd een latje gebruikt, dat onderaan wordt vastgemaakt en waaraan een boogvorm wordt gegeven door het bovenaan te bevestigen aan de rib. Voor de gewelfkluizen werden de bakstenen zeer droog verwerkt, zodat ze goed kunnen aantrekken en niet wegschuiven.

Waar de gewelfkappen elkaar raken, werden zij laag per laag in elkaar gekeperd. Hiertoe moeten de bakstenen op maat worden gekapt, waarvoor alleen een kaphamer of sabbel gebruikt werd. De richting van het af te kappen stuk van de steen kan enkel ter plaatse worden bepaald, dit laag per laag en steen per steen, omdat elke laag een andere gebogen vorm heeft en de aansluitingen telkens anders zijn.

Vooral de realisatie van de zes grote ruitvormige gewelfkluizen was een moeilijke aangelegenheid. Bij deze kluis komen vier gewelfvelden samen, die elk aan twee zijden dienen gekeperd te worden. De velden palend aan deze grote kluis, werden opgesloten met lagen haaks op de ribben van de grote kluis (zie tek. 3). Dit als tegendruk voor de gewelfrib, en omdat het kappen van de stenen in de langse richting bijna onmogelijk was. De bovenkant van de gewelfkluizen werd met een dunne laag mortel bestreken naarmate het werk vorderde.

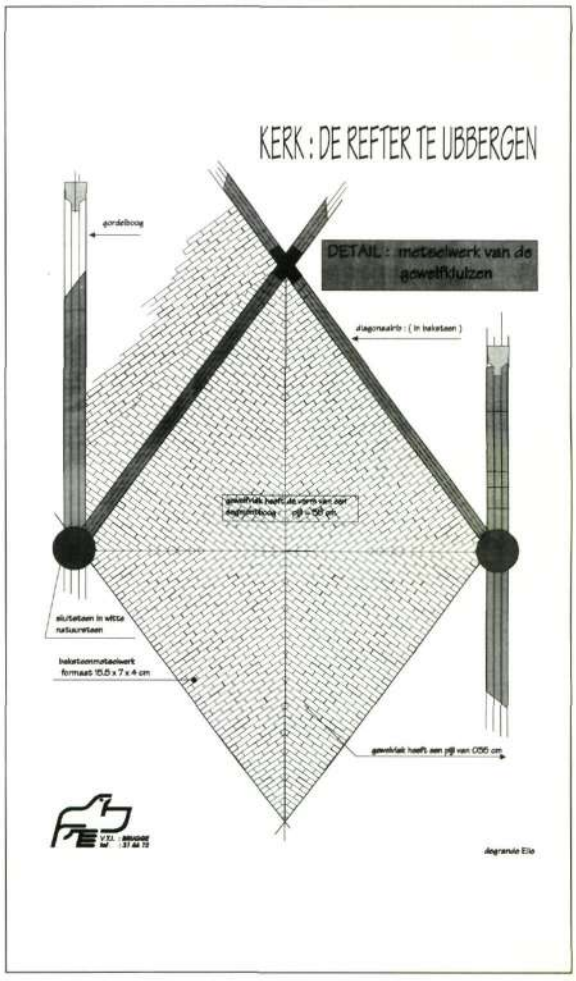

DE MORTEL

Voor het metselen van gewelfribben en kluizen is een aangepaste mortel nodig. De mortel dient dusdanig samengesteld dat vervorming in zekere mate mogelijk is zonder scheurvorming. Wanneer te veel cement gebruikt wordt bestaat het gevaar dat het gewelf zich niet meer kan zetten nadat de schenkels zijn gelost. Dit is noodzakelijk voor een gelijke verdeling van de krachten.
Anderzijds mag de mortel ook niet te zacht zijn aangezien bepaalde vervormingen gevaarlijk kunnen zijn.

De hier gebruikte mortelsamenstelling bestond uit:
- 1 deel natte gebluste kalk;
- 3 delen rivierzand;
- 1/4 cement.

1 2 3

1.
In deze kluis komen vier gewelfvelden samen. Zij kon niet zonder bijkomende ondersteuning worden gerealiseerd. Deze schenkels hadden een pijl van 35 cm en werden in de assen van het gewelfvlak gesteld, waardoor het grote veld in vier delen werd opgesplitst. In de assen werden de velden laag na laag in elkaar gekeperd (foto E. Degrande)

2.
Detail van een muurvlak dat gevoegd wordt in knipwerk (foto E. Degrande)

3.
Detail van het knippen van de voegen.

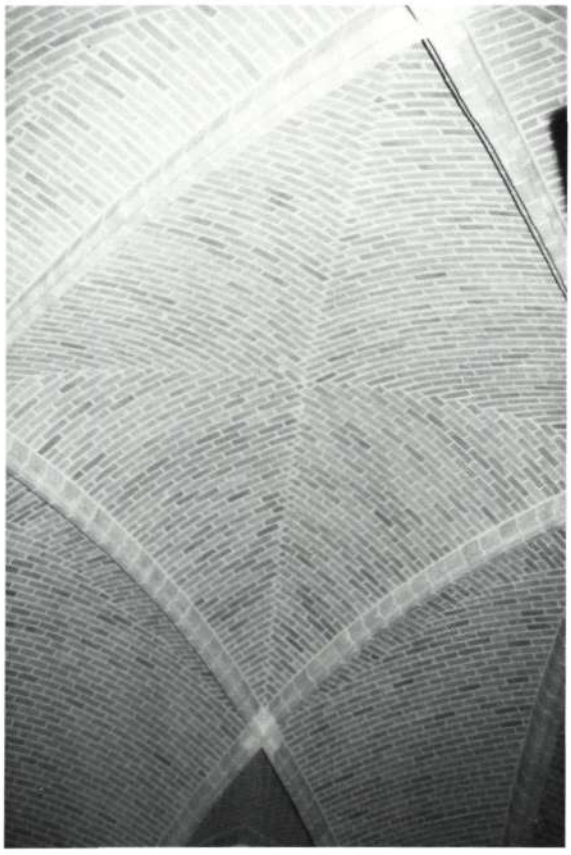

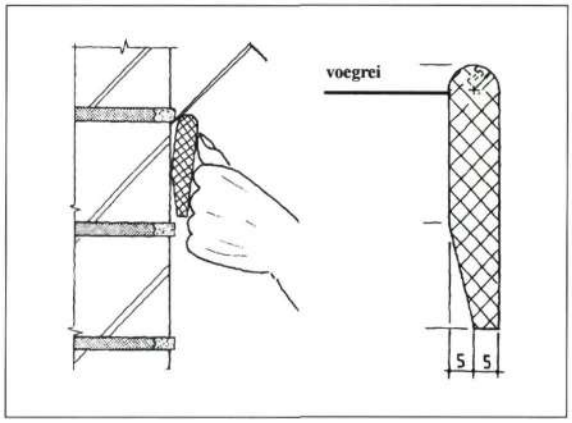

HET VOEGWERK: *"KNIPWERK"*

De gewelfvlakken werden opgevoegd met een *"opgelegde"* voeg, ook *"knipvoeg"* genoemd, waarbij men als volgt te werk gaat: met een voegspijker wordt de lintvoeg eerst vol gezet. Daarna wordt de voegrei onder de voeg geplaatst. De voeg wordt dan met de voegspijker glad gestreken, zodat de voorkant van de voeg 2 à 3 mm voor de steen ligt. Vervolgens wordt de voeg met een voegmes of met een scherp geslepen voegspijker langs de voegrei afgesneden. Om de onderkant af te snijden wordt de voegrei omgekanteld. Na de lintvoegen worden de stootvoegen met behulp van een voegspijker met specie gevuld. Deze worden dan stuk voor stuk met een voegmes geknipt en netjes aansluitend gemaakt aan de lintvoegen. De voegkruimels worden met een zachte stoffer weggeveegd.

Voor deze voeg is een aangepaste, meestal iets vettere mortel nodig.

De hier toegepaste samenstelling is:
- 1/2 deel witte cement;
- 1 deel metselkalk;
- 3 delen zilverzand;
- 1 soeplepel okerkleur.

De reconstructie van de gewelven van Ubbergen heeft ongeveer 2000 uren in beslag genomen, waarvan een 420 uren voor het metselen van de gewelfkluizen. De voeger kon ongeveer 5 m^2 per dag voegen in 'kuipwerk', tegenover 18 à 20 m^2 per dag voor voegwerk aan een gevel.

Elie Degrande is leraar aan het Vrij Technisch Instituut te Brugge, meer bepaald in het 7e specialisatiejaar restauratie bouw.

Miek Goossens is inspecteur bij het Bestuur Monumenten en Landschappen te Brugge.

SUMMARY

COBBLED ROADS IN THE FLEMISH ARDENNES. A PRECIOUS STONE

There are fewer and fewer cobbled roads in the Flemish Ardennes. Together with some other typical landscape features like pollard trees, hedges and woodwalls, they are almost bound to disappear. The Flemish Minister Johan Sauwens has therefor initiated the procedure to classify a total of 26.75 km of cobbled roads as a monument.
Paved roads reflect our history very well. The Romans already started to pave their main highways, thus turning them into the main arteries of a busy trade. A lot of these antique routes have been preserved. Furthermore it wasn't until the 17th centruy when city streets were paved. Between 1740 and 1780 the first cobbled roads have been constructed.

In the Flemish Ardennes porphyry was mainly used for cobblestones. This unique igneous rock in Belgium was exploited in the quarries of Quenast and Lessines. The Belgian siliceous sandstone (*greskei*) was also used but was more applied as *"platines"* for the paving of footpaths. Cobbles are no longer made in Belgium seen the high labour costs. Only granite is still imported from countries with low wages.

The stone hewing is very time-consuming and was mainly done in the quarry itself. Most of our remaining cobbled roads consist of tailor-made *"formaatstenen"*. More primitive kinds of cobble like *"kinderkoppen"* and *"Balegemse witte kinderkoppen"* have disappeared or were replaced by concrete or asphalt roads because of their bumpiness.
Cobblestones are always put in stretching bond in rows perpendicular to the axe of the road. For reasons of solidity but also for decoration, smaller mosaique cobbles are laid in arched or segmental bond, sometimes in the more complex fantail shape.

Cobbling is a very backstraining manuallabour. With the aid of a special hammer the stones are placed in the sand according to the rules.
Injudicious management, overdue maintenance, the abolition of thaw barriers and more particularly the increasingly heavy loads have led to the severe deterioration of cobbled roads. Apparently the replacement of cobbles by asphalt or concrete is since a few years no longer so obvious. Several roads and places have already been repaved as a result of projects endorsing safety and livablitlity in towns and villages, and of a large interest in preserving cobbled roads as part of the classic bicycle race *"de Ronde van Vlaanderen"*. Price comparison has also proven that repaving is often the cheapest alternative in comparison with concrete.

DISCOVERIES OF TEXTILE FABRICS IN LIMBURG

Over the past few years some major collections of antique textile have been rediscovered in the Meuse region. Among these some precious reliquary covers; skulls and bones from saints were respectfully and carefully wrapped in valuable textile. Research in the former prince bishopric of Liège led to the discovery of marvelous collections of medieval textile in Tongeren and Sint-Truiden.
A study of the reliquary treasure from the former Cistercian convent of Herkenrode near Hasselt was started in February 1992.
First of all the most urgent conservational care was carried out on the spot by some restorers of the Royal Art Heritage Institute. Then an inventory has been made up. It is striking how the skulls' wrapping leaves the forehead - tangible proof of the reliquary - uncovered. The textile fabric at the back is always red as a reference to the martyrs' blood.

The 46 wrapped skulls can roughly be divided into four groups. The first group consists of 14 reliquary skulls with quite a number of antique fabrics (14th-15th century) decorated with river pearls. With 17 skulls the second group is the largest one: on most of the chinstraps appears a monogram of Jesus, Mary of Anne. There are some remarkable small plates of gilded copper with images of monster heads.

The third group are four identical skulls with floral designs on the chinstraps in embroidered gild thread on velvet. The fourth group consists of skull fragments wrapped in 18th century textile.
Further scientific research of the historic fabrics (structure, design,...) could more accurately identify the textile in time and space. In a wider frame it could give insight into trade, exchange of culture and knowledge and even espionage in medieval Europe. A systematic study of the Herkenrode textile, as already carried out for Tongeren and Sint-Truiden, is highly recommended.

THE WROUGHT-IRON TREE OF SAINT GUMMARUS AT THE KLUIZEKERK IN LIER

During the last quarter of the 15the century a wrought-iron tree was put up in the Kluizekerk in Lier. It was in remembrance of a miracle by the titular Saint Gummarus when he made a tree grow again which had been cut down on that spot. Most probably the upcoming devotion for the saint following several miracles in town since 1475, has led to the erection. The tree is shaped as an oak and some details (lilies, candlestick) lead to the conclusion that it has also served as an Easter candlestand. Although the earliest sources about this work of art only go back to the beginning of the 17th century, we know that during the religious war in the Netherlands it was removed from the church to a safer place from 1579 to 1583. Dominican friars started using the house of prayer as their minster in 1612.

From then on the tree had to make place for the upcoming dominican veneration of the Virgin Mary by the Rosary Brotherhood. The tree was consequently moved twice to a more inconspicuous part of the church. The friars left the building in 1984 and when the town of Lier acquired the church in 1991, a new and more significant housing had to be found for the tree. Since March 1994 the tree of Saint Gummarus is worthily located in the Saint Gummarus collegiate, the main church of Lier.

VAULTED CONSTRUCTION

In the Dutch town of Ubbingen a complete reconstruction has been made of a previously burnt down vault. The reconstruction was carried out with the cooperation of the students from the "Vrij Technisch Instituut" in Bruges.
Every stage of the reconstruction was carefully followed up.
Once the roof had been rebuilt a scaffolding was constructed at the level of the vault spring. There the remnants were carefully examined and measured.

Consequently the centrings ware made whereupon the vaulted arches are to be constructed. The building in bricks of the dome is done freehand.
A lot of attention needs to be paid to the composition of the mortar since the vaulting will need to set itself after the removal of the centrings. Finally the domes need to be pointed with a special kind of joint.

GLAS IN LOOD

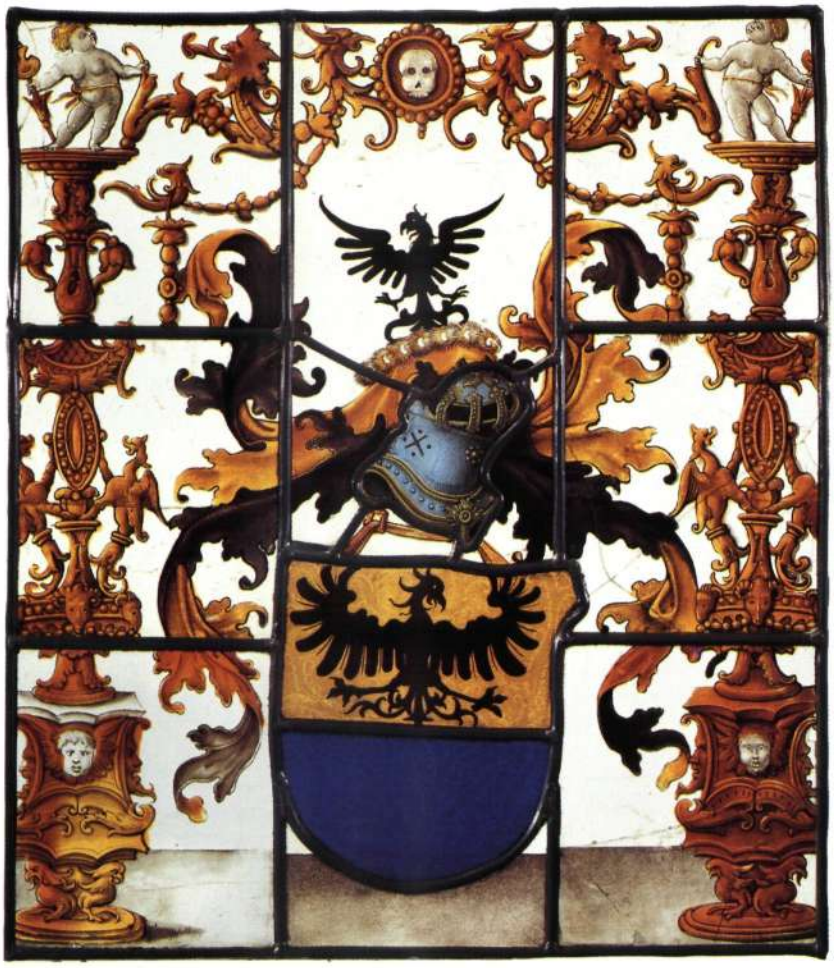

TECHNISCHE GEGEVENS

Formaat: 21 x 29,7 cm

Aantal pagina's: 144

Illustraties: 200 foto's, waarvan 180 in kleur

Papier: houtvrij kunstdruk Job glanzend 135 gr.

Afwerking: garengenaaid gebrocheerd

Auteurs: Yvette Vanden Bemden, Joost Caen, Warner Berckmans, Anne Malliet, Lode Lambrechts

Eindredaktie: Ann Bergmans, Marjan Buyle, Anne Malliet

Produktie en vormgeving: Luc Tack

Uitgegeven door Bestuur Monumenten en Landschappen

Prijs: 995,- fr.

Glas in lood met zijn spel van kleur en licht is een fascinerende kunstvorm en een te weinig bekend onderdeel van ons kunstpatrimonium.
Eeuwenlang gebruikt als versiering van kerken en kathedralen, heeft het vooral vanaf de Art Nouveau ook zijn weg naar het burgerhuis gevonden.
Vertaald naar hedendaagse vormen is het een kunst die nu nog steeds kan boeien.

Besteladres: Bestuur Monumenten en Landschappen
Pers & Voorlichting
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37 - Fax (02) 209 27 05
Rekeningnummer: 091-2206040-95

Een nieuwe reeks !

Het standaardwerk over industriële archeologie in Vlaanderen!

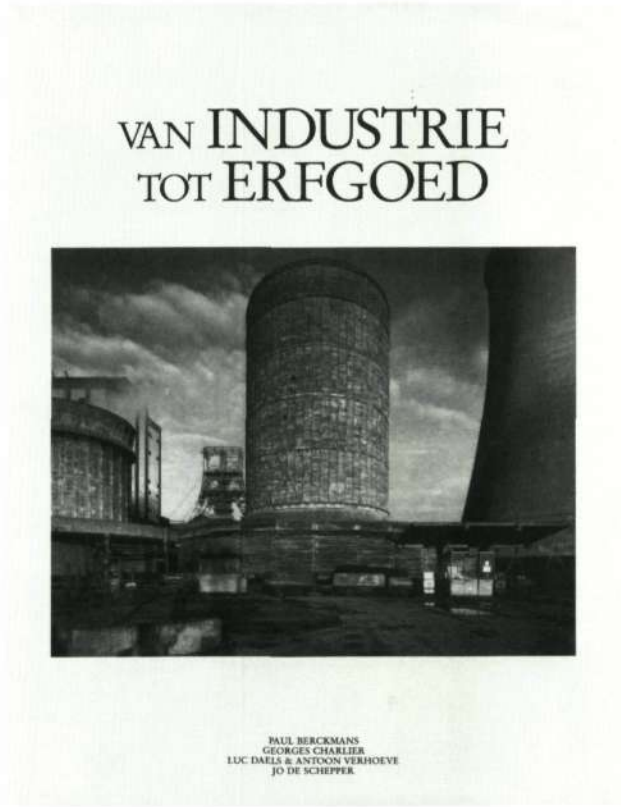

Technische gegevens :

- fotografie : G. Charlier
- vormgeving : A. Beullens
- produktie : L. Tack
- formaat : 33 cm × 25 cm
- 168 blz. met 100 illustraties in kleur en bichromie
- druk : Die Keure N.V.
- co-editie : Bestuur voor Monumenten en Landschappen en Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.

Inhoud :

- essay's door L. Daels & A. Verhoeve, P. Berckmans en J. De Schepper
- fotoreeks door G. Charlier
- tijdstabellen
- bibliografie

Kostprijs:

1.750 fr. (verzendingskosten inbegrepen)
storten op rekeningnummer : 470-0278201-29

Verkrijgbaar bij :

Bestuur Monumenten en Landschappen
Zandstraat 3
1000 Brussel
Tel. (02) 209 27 37

Bij aankoop : gratis stel prentkaarten over industriële archeologie!

LANGS VLAAMSE WEGEN
6 x WANDELEN EN FIETSEN LANGS MONUMENTEN

een initiatief van

Stichting Monumenten- en Landschapszorg v.z.w.

en

VTB -VAB

i.s.m. de diverse gemeentebesturen

en

en met de steun van

KREDIETBANK

en

Voor de uitgebreide informatiefolder tel.
02/512 40 97
of
03/220 32 22

- een "groene wandeling" vanaf 9u
- een monumentenwandeling vanaf 14u
- een fietstocht vanaf 14u
- afspraak telkens op het marktplein

OPWIJK
24/04/94
•
RUPELMONDE
29/05/94
•
AMSTERDAM
05/06/94
•
ALVERINGEM
03/07/94
•
TURNHOUT
25/09/94
•
BORGLOON
16/10/94

Inkomhal huis Osterrieth, ZETEL PARIBAS BANK BELGIE TE ANTWERPEN geïnterpreteerd door Robert Helsmoortel.

KUNST
VERGT MEESTERSCHAP

ONS IDEE OVER PRIVATE BANKING. Een exclusief publiek gaat bij een exclusieve bank: de Paribas Bank België. De bank die u een specifiek antwoord geeft op elke specifieke financiële, fiskale en juridische vraag. De bank waar elk advies een advies-op-maat is. Meesterlijk en uniek.

Uw eisen en wensen zijn bij de Paribas Bank België het hoogste goed. Zij vormen de basis van onze adviezen voor het globale beheer van uw vermogen: patrimoniale strukturen, effektenportefeuille, onroerende goederen en kunstpatrimonium. Precies daarom kiest het exclusieve publiek voor de Paribas Bank België. Omdat bankieren er een kunst is.

BANKIEREN
EVENEENS

PARIBAS BANK
BELGIE

PARIBAS BANK BELGIE N.V. - Emile Jacqmainlaan 162 - 1210 Brussel - Tel. 02/220.41.11 - Fax 02/218.51.42